

IGÉZET, SZEMVERÉS: A NÉZÉSSSEL VALÓ RONTÁS HIEDELMEI ÉS RÍTUSAI

A nézéssel való rontás, legközelebbi nevein szemverés vagy igézet, igézés, a Föld igen sok népénél ismert, nagy elterjedtségű kulturális jelenség. Indoeurópai és sémi népek, egyiptomiak, görögök és rómaiak történeti-régészeti, illetve irodalmi emlékei, a biblia utalásai vallanak korai meglétére az Óvilágban; legkorábbi ismert – több mint ötezer évvel ezelőtti – említéseire sumér varázsszövegekben¹ leltek rá. A keresztény, zsidó és mohamedán emlékek folyamatosága nem szakad meg a késő ókortól a mai Európáig vagy Elő-Ázsiáig, Észak-Afrikáig. A Föld egyre nagyobb térségeit behálózó kutatások a 20. század második felére világossá tették, hogy az igézéssel való rontás korántsem egyetemes sajátja az emberiségnek. A John M. Robert² vizsgálta 186 kultúrának csak 36%-ában van jelen; máshol viszont – nagy területeken – látszólag hasonló társadalmi és kulturális körülmények között nyoma sincs; úgy látszik elsődrendűen az Óvilág indoeurópai és sémi nyelveket beszélő népességeinek a sajátja.³

Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni a jelenségnek az eddigi kutatás alapján legjellemzőbb vonásait. A legjobban ismert magyar vonatkozásokra sarkítok, gazdag adatbázisom alapján⁴, de meggyőződésem, hogy a jelentés, funkció, használat, eredet egy fontos kérdése sem oldható meg, ha csak egyetlen nép kultúráját vizsgáljuk. Fontosnak látszik az egyedi sajátságok, az egy-egy helyi kultúrához kötődő vonások mellett az általános jelenségek vizsgálata is; úgy tűnik, a jelenség lényege csak nagytáji kulturális variánsainak együttes vizsgálatával ragadható meg. Nem maradhatnak el például a fent említett elterjedési képből következő tanulságok. A jelenséget értelmezni kívánók joggal voltak kíváncsiak, miféle közös kulturális, netalán társadalmi-gazdasági jellemzői vannak éppen ezen észak-afrikai, délnyugat-ázsiai és európai népeknek – amelyek hiányoznak az Újvilágban vagy az Óvilág keleti, déli területein. A lehetséges magyarázatoknak az is fontos előfeltétele, hogy lássuk, milyen más, hasonló funkciókat betöltő mentális rendszerek léteznek a szemverésben hívó és rítusait gyakorló társadalmakban, és ezek mellett és hiányában mi az igézet szerepe.

Ami az eddigi kutatás fő csomópontjait illeti, esetleírásokkal, esettanulmányokkal és összefoglaló áttekintésekkel egyaránt rendelkezünk. Az első komoly európai kutatásokról az ókori-középkori hagyományok vizsgálatán alapuló kultúrtörténeti-vallástörténeti jellegű publikációk adnak hírt⁵, ez a múlt

század egész folyamán jelen van, különösen a héber vagy arab adalékok vonatkozásában⁶, vagy Meisen két, ókori–kora középkori, illetőleg későközépkori–újkori összefoglalásában⁷, amelyekben a szemmel ártást a szóval és érintéssel való rontás kontextusában is vizsgálja. Az átfogó áttekintések közül a legelső Otto Jahn 1855-ös tanulmánya, a legadatgazdagabbak S. Seligmann tanulmányai⁸, de fontos Hovorka és Kronfeld nagy népi gyógyászati áttekintésének szemverés-fejezete is.⁹ Seligmann szemorvosként jutott el az igézet etnomedicinai szempontú áttekintéséhez, az utána következő kutatásokban megjelennek a pszichológiai, mélypszichológiai és újabban a szociálpszichológiai vizsgálatok.¹⁰ A múlt század közepétől számottevő néprajzi vizsgálatokat főleg esettanulmányok képviselik, amelyek egy-egy táj vagy nép, népcsoport szemverés-hiedelmeit mutatják be, illetve valamilyen szinten értelmezik, elsősorban Európából és a Közel-Keletről.¹¹ A legújabbak sorában meg kell említeni az Alan Dundes, illetve Clarence Maloney szerkesztette két tanulmánykötetet¹², amelyek többféle megközelítésű értelmezési kísérleteket is tartalmaznak. Európában és a Közel-Keleten, de különösen az igézet legintenzívebb mediterrán elterjedési területén az igézet-képzetekről és rítusokról szóló leírások általában minden részletesebb néphit-monográfiában, kisgyermekkel kapcsolatos szokások leírásában, vagy népi gyógyászat-, illetve ráolvasás-összefoglalásban kapnak egy-egy részfejezetet.¹³ Magyar vonatkozásban nincs átfogó, a felszíni struktúránál, illetve a folklór-vonatkozásoknál (például a ráolvasás-szövegek történeti kapcsolatainál¹⁴) egyébre kiterjedő tanulmány, noha a magyarság nagy részének gyakorlatában még ma is élő elhárító és gyógyító gyakorlat nagyon is kínálná magát egy teljes áttekintésre. Szerencsére rendelkezünk részletes helyi leírásokkal, amelyek általában a még élő gyakorlatot regisztrálták.¹⁵ A néphit-archívumunkban összegyűlt nagyszámú adat, kiegészítve az európai és közel-keleti adatközlések, esettanulmányok adalékaival, ha teljes összefoglalásra nem is, de egy jövőbeni részletes vizsgálatot körvonalazó és buzdító áttekintésre elegendőnek látszanak. Egy ilyen áttekintés következik az alábbiakban.

A szemverés vagy igézet legáltalánosabban nézéssel való rontásként határozható meg; ami egyben csapásmagyarázó és sajátos diagnosztizáló/gyógyító eljárásoknak talajt adó hiedelemrendszer. Kezdetről fogva hangsúlyozták a kutatások vele kapcsolatban az irigység pszichikai szerepét: a szép, egészséges, értékes dolgok megkívánása nyer a rontó nézésben, szavakban valódi vagy szimbolikus kifejezést. Hogy a sokfelé ágazó kutatások még mindig nem tudtak egyértelmű választ adni arra, hogy voltaképpen mi a nézéssel való rontás lényege, az, úgy vélem, arra vall, hogy e meghatározás kevés; a szemverés nemcsak „szemmel rontás és gyógyítás”, hanem valami ennél több is, amit sajátos funkciója, kulturális és társadalmi kontextusa ad hozzá. Számos helyi variációja pedig, úgy látszik, azáltal jön létre, hogy más-más sajátos-egyedi viszonyban lehet a rontás más fajtáival, például a beszéddel való rontással, a tárgyakkal, mozdulatokkal véghezvitt fekete mágiával, vagy a boszorkányságnak nevezett, okkult úton való rontással.

Önmagában mind a nézés, mind a rontás hiedelem-kontextusa nagyobb kiterjedésű a szemverés által lefedett területnél: az igézőnek tartott erős, különleges, irigy stb. nézésnek nemcsak rontó szerepe van – vö. a megigéz szó ambivalens jelentését: „nézéssel ront” és „megbűvöl”, „elvarázsol”. (Azonos a

helyzet a latin *fascinatio* szóval és neolatin leszármazottaival, amelyek az újkorban a szemverés és a bűvölet, varázslat terminusaként használatosak, de ugyanígy a szláv urok, uroki és hasonló terminusok mai jelentését is e kettősségben adják meg a szótárak.) Másrészt a szemverés hiedelem- és rítuskomplexumának egyes elemei túlterjednek a szemmel való rontás körén, és emellett a negatív mágia előbb említett egyéb megnyilvánulásaira is vonatkoztatnak. Ennek legszemléletesebb példája a szemverés terminológiájának érdekes kettőssége: a magyar és több más európai nyelv a szemmel rontást a szóval rontás terminusaival is jelöli. Nézzük tehát először a terminológiát, amely sok mindent elárul a szemverés működéséről, hiedelemrendszerbeli szerepéről, kapcsolatairól a magyarban, csakúgy, mint sok más európai nyelvben. Foghíjas adatainkból a megnevezés különböző elvei szerint a következő csoportok rajzolódnak ki:¹⁶

a) A szemmel, nézéssel kapcsolatos terminológia egyik fajtáját jelentik a „rossz szem”, „rossz nézés/pillantás” jelentésű szavak: olasz *malocchio*, francia *mauvais oeil*, szerb és horvát *zle oči*, német böser *Blick*, angol *evil eye*; több arab népnél, valamint Iránban egyszerűen „szem” vagy „keskeny szem”, „pillantás”, „sebező szem”, „rossz szem”. A magyar nyelvben is használatosak a szemverés kontextusában a rossz nézés, rosszul néz/nézett, rossz szeme van kifejezések, de ezek a szemverés *par excellence* terminusaként nem ismertek.

b) A dob, vet, üt, esik szavakkal összefüggő terminusok arra az elképzelésre vallanak, mely szerint valamilyen fizikai dolog árad, tör ki a szemből. Ilyen a délolasz *jettatura* (*jettatore* = dobni, vetni) magyar szemmel ver (a középső és nyugati területeken), szemrülésés (északnyugaton), szemtől jövés (*Ipoly mente*) terminus is. A „megakad a szeme” (a szemverés ellen felkötött piros szalagon) kifejezés is valami ilyesmit fejez ki. Ide tartozik a *to cast the evil eye* angol kifejezés is. E terminus az észak-európai boszorkánylövessel, illetve a nordikus *sending* elképzelésével társítja a szemverést, amennyiben mindkét esetben testbe „küldött” dologról illetve rontó tárgyról van szó. Ezt a tárgyat lehet irigy gondolattal, szóval, szemmel – vagy akár nyállal is – küldeni.¹⁷

A terminusok e két csoportjának dominanciája azok igazát támogatja, akik az igézet lényegének meghatározásakor fontos tényezőnek tartják a szem/nézés inherens pszichikai, fiziológiai erejét, „sugárzását”¹⁸ (attól függetlenül, hogy önmagában nem bizonyult elégségesnek ez a magyarázat).

c) Sok helyütt ismertek általános, rontást jelentő kifejezések, amelyekkel adott esetben a szemverést is (vagy csak azt) nevezik meg: a német *Verhexen*, több délszláv nyelvben: urok (és a nőnemű *uročica*), uroki. A beszéddel rontást (is) jelentős terminusok közül a magyar nyelvben eredetileg szómágiát jelent a magyar nyelvterület keleti felén és a Délnyugat-Dunántúlon használt igézet, igézés (eredetileg: *ige* = beszéd), vagy a Zoborvidéken a szemverésre használt szólítás, a Győr, Vas, Sopron megyékben használt megszólás.¹⁹ Hasonlóképpen: a német *Verschreien*, *Beschreien*, *Verrufen*, *Berufen*, *Besprechen*, *Übersprechen* egyiként lehet „szóval ártás” vagy „szemverés”. Ide tartozik a számos finn „szóval való rontás”-t jelölő terminus is, valamint az olasz *malalingua* (‘gonosz nyelv’). A ma szemverést is, vagy csak szemverést jelentő görög *baszkania*, *vaszkania*, latin *fascinum*, francia, olasz, spanyol, portugál („szemverés”, „megigézés”, „bűvölet”, „varázslás” értelemben használt) *fascination*, *fascinazione*, *fascinacion* stb. eredetileg a „beszélni, beszéd” (illetve

„gonosz beszéd”, „rágalmazás”) szóval függ össze. Mindeme kettős jelentésű terminusok általában azonos betegségekre, kórokra, diagnózisra, gyógy módra vonatkoznak. Már az első komoly szemveréssel foglalkozó tanulmány felhívta a figyelmet a szemmel és szóval rontás szoros kapcsolatára, az azonos szerepre, és közös védekezési módokra.²⁰ Ugyane kapcsolatra vallanak a dicsérettel történő rontásra utaló igézet-terminusok. Nálunk is vannak kimondottan „dicséret”-et jelentő kifejezések; ilyen például a Kárpátalján ismert megajgat (dicsérés során, pl. „jaj, de szép vagy”), vagy az igézet szinonimájaként használt megdicsér.

KIT, MIT LEHET MEGIGÉZNI?

Ebben nagy az egyöntetűség az igézet egész elterjedési területén: embert, állatot, tárgyakat, műveleteket, cselekvéseket egyaránt meg lehet nézéssel rontani, bár az arányok többnyire a kisgyermek és fiatal állatok javára tolnak el. A szépség, fiatalság fontos szempont: tehát például egy egészséges, jól fejlett újszülött, vagy egy mutatós kiscsikó mindenütt sokkal több veszélynek van kitéve, mint egy csúnya öregember vagy egy rusnya gebe. Fontos közös tényező a tehén, tej és a velük kapcsolatos tevékenység is: a kisborjú, a köpülés, valamint a tejtermékek általánosan ki vannak téve az irigy szemek rontásának. A többi állatfajta preferenciája területenként változhat. A ló (csikó) veszélyeztetettsége is igen elterjedt (a magyarságnál is), de például a disznó, baromfi csak némely közép-európai országban látszik gyakorinak, a teve pedig természetesen csak észak-afrikai, elő-ázsiai elterjedési területén. A kecske és a juh is megverhető szemmel Európa nagy részén. Szórványos adatok az egész területről vannak arra is, hogy a gabona kiszáradhat, virág elhervadhat, ha megigézik; a gyümölcsfa kiszáradása a Mediterráneum területén látszik gyakoribb-nak. Arról, hogy hol milyen élettelen tárgyakat lehet megigézni, az adataink szórványos és heterogén volta következtében nincs pontos képünk (van adat például ház összedönthetőségére nézéssel Indiából és Romániából). Gyakori a kenyérsütés, kovászolás szemmel verése, viszont igen ritka a vadászat, halászat műveleteivel kapcsolatos igézet (ez utóbbiakra szórványos magyar adatok is vannak). Változatos sora fordul elő még a néhány adattal képviselt gazdasági, háztartási műveleteknek: így például sörfőzésnek, fonásnak, szövésnek.

A szemverés egész területén általános sajáttság az, hogy az emberi élet átmeneti, liminális vagy kezdő állapotai az egyént a szemverés lehetőségének teszik ki: kockázatos a helyzete a gyermekágyas anyának, a keresztleetlen újszülöttnak, szoptató anyának, jegyospárnak, az „első” eseményeknek, a fontos műveletek kezdetének. (Ez párhuzamos bizonyos démonok támadásának, valamint a rontás egyéb formáinak a megjelenésével ezekben a helyzetekben.)

CSAPÁSMAGYARÁZAT, TÜNETEK

A szemverés hatása leginkább jellegzetes tüneteken keresztül fogható meg. Ezek általában hirtelen jelentkeznek, a fenti célszemélyek és céltárgyak váratlan elromlásában nyilvánulnak meg: a tehén, a szoptató anya nem ad tejet, a férfi impotens lesz, a csecsemő erősen, csillapíthatatlanul sír, hasmenéses, étvágytalan, elfonnyad, a gyümölcsfa kiszárad, ritkán a gabona is elpusztul. Hiá-

nyos adattárunkból úgy tűnik, hogy voltaképpen minden gyorsan fellépő emberi vagy állati betegséget, illetve váratlan, megmagyarázhatatlan halált tulajdoníthatnak szemverés hatásának, így előfordul szívpanasz, hirtelen lelki zavar, bénulás, bármilyen testrész hirtelen fájdalma, váratlan halál.

A bőségesen rendelkezésemre álló magyar adatokból és kisebb számú közép–délkelet-európai dokumentumból az szűrhető le, hogy a felnőtt emberek leggyakoribb igézettel asszociált tünete legalábbis e térségben az erős, hirtelen fejfájás, a csecsemőkkel, kisgyerekekkel kapcsolatban pedig vezető tünetegyüttes az erős sírás, álmatlanság és a hányás-hasmenés, valamint – az utóbbiakkal racionális alapon is társítható – kiszáradás. Az „első” ismert, 4. ezredbeli sumér szemverési adat is kiszáradásról szól, amelyet a gonosz szem okoz:

*... a gonosz szem, amely árt az embernek, az ad-gir.
A mennyhez közelített, és a zivatar nem küldött esőt;
a földhöz közelített, és az új növényzet nem sarjadt ki . . .*²¹

Egy magyar példa, amely szintén a kiszáradást hangsúlyozza:

Az igézett fa kiszárad vagy elhasad. Az embernél, ha nem vetnek vizet, főleg a fiataloknál van ez, sehol megnyugodni nem tud. Szárad el, úgy fogy el, csik össze.²²

A kiszáradás, tej elapadása, impotencia mint nagy térségben vezető tünetek hívták fel az igézet kutatóinak figyelmét az orvoslás testnedvekkel, vérrel kapcsolatos humorális patológiai szemléletére, amely szerint, ahogy Oláh Andor megfogalmazza, az egészség alapja a jó vér, a betegség oka a rossz vér vagy más rossz nedv felszaporodása.²³ Késő ókori orvosi és etikai teóriák²⁴ az élet alapját a testnedvekben (vér, anyatej, semen) látták; a folyadék távozása a testből a vértől, tápláléktól, szexualitástól – az élettől – fosztja meg a testet, amely kiaszott, száraz „halott” lesz. Dundes dolgozta ki legrészletesebben a nedvtan szemverésre alkalmazott elméletét: szerinte az életető testnedvek elvétele, a megcélzott személy vagy tárgy kiszikkasztása a szemverés fő hatása; a nedves–száraz/élet–halál oppozíció alapvető a szemverés-komplexum indoeurópai és szemita elterjedési területén.²⁵ Érzélese meggyőző (ez utóbbi tény kivételével, ugyanis ez az oppozíció mindenütt alapvető); az igazát támogató példákat – mint látni fogjuk – szinte korlátlanul lehet szaporítani.

A tünetek egyöntetűsége mellett nagy eltéréseket látunk abban a tekintetben, hogy a rontó nézés mint csapásmagyarázat mennyire intenzív, milyen nagy területét fogja át a mindennapi életnek. Dél- és Délkelet-Európában, valamint az észak-afrikai, elő-ázsiai arab, zsidó, török népeknél szinte vezető kóroknak látszik az igézet, Európa többi részén, legalábbis a közelmúltban, már kissé alárendeltebb szerepet kapott. A mediterrán Európában igen sokféle tárgy, folyamat, a mindennapi élet változatos szeletei tartoznak a szemverés-képzetek és -rítusok hatókörébe. Ha például Nápolyban egy jettatore (igéző szemű ember) belép a szobába, a gyerek azonnal megbetegszik, ezen kívül az éppen kártyázók szerencséje megfordul, a palackok eltörnek, a leves kiömlik. Pitрэ dél-itáliai leírásai szerint a lovak megbokrosodnak, a kocsi felborul, elmegy a hangja a felolvasó vagy éneklő személynek, a bírósági tárgyalás rossz irányt vesz. Máskor a templomban leesnek a gyertyák az oltárról, tüzet fog az oltárdísz, mert jelen van a misén egy jettatore.²⁶

Míg az ember vagy állat váratlan megbetegedése az őt meglátó, ránéző egyén szemének inherens hatóerejével asszociálható, a mindennapi folyamatok, a háznép általános szerencsétlensége a tekintettel is kifejeződő irigység szerepét hangsúlyozza. Ezt erősítik Pitrè azon adatai is, amelyek szerint nem kell igéző szemű emberrel szemtől-szembe találkozni ahhoz, hogy az irigvelt gazdag ház elszegényedjen, a virágzó család betegeskedni kezdjen, a hanyatlás útjára lépjen. Európa más helyein viszont például az átok alatt levő családok helyzete lehet hasonló, megint másutt az ördögi vagy halotti megszállottság következtében hanyatlik a család, legáltalánosabban pedig (legalábbis Közép-Európában) boszorkány rontásának a folyamánya ez. Mint még alább visszatérünk erre, ez a szemverés és boszorkányság egyik fontos közös tényezője. Ami pedig a váratlan betegség-tüneteket illeti, ezek egy részével kapcsolatban is elmondhatjuk, hogy a boszorkányság is szerepet kap ugyane területeken, mint csapásmagyarázó elv. A szemmel való rontás (ahogy a szóval való rontás, az átok is) Európa több pontján sokszor egybeesik a rontás egyéb fajtáival, illetve a boszorkánysággal. A németeknél például az érintéssel, megszólással, nézéssel való rontás tünetei bármely módszer esetén azonosak lehetnek: sír a gyerek, nem szopik, hasmenése van.²⁷ Vagy a skótoknál: aki elvisz a tejből, tejtermékből, rajta keresztül megronthatja az egészséget – mindez tárgyakkal végzett pars pro toto mágia, mégis, rontásnak, boszorkány tevékenységének, valamint szemverésnek egyaránt tarthatják.²⁸ Az erős fejfájás és a kiszáradásos tünetek – úgy látszik – sajátosabban az igézethez kötődnek, mint például a mozgásszervi betegségek, amelyek inkább a boszorkányrontás, vagy a tündérek „büntetésének” hatókörébe tartoznak²⁹ (a fejfájás viszont az ortodox Kelet-Európában az ördögi és halotti megszállottságnak is egyik vezető tünete³⁰). Ugyancsak a mozgásszervi betegségeket illetően a Balkánon erősen bekerülnek a képbe a tündérek is, mint démonikus betegségek okozói. A hirtelen jött bénaság például a Balkán majd minden népénél sajátos, a tabusértések büntetéséért járó „tündérbetegség”.³¹ Tehát a „szemverés mint csapásmagyarázat” kérdése kapcsán az átok, rontás, boszorkányság és a különböző betegségek okozói démonok, halottak képzeletével való érintkezést, illetve sokszor átfedést, egybeesést kell hangsúlyoznunk.

KI VER SZEMMEL ÉS MIÉRT?

Az igézet – adatainkból úgy látszik, talán ismertségének egész területén – lehet szándékos vagy akaratlan. A nézéssel való, rossz szándék nélküli, mintegy véletlen ártás magyar adataink szerint éppúgy, mint szórványosabb külföldi adalékaink tanúsága szerint a veleszületett ártó szem hiedelmeihez társul: testi sajátság, hogy valakinek „erős a nézése”, „rossz a nézése”. Az igéző nézésre predesztináló születési sajátságokat illetően a szemverés egész területén ismert nézet, hogy van aki ártó szemmel születik, bármely közelebbi ismérv nélkül. Ezek a közösségek „ártatlan” igézői. Álljon itt egy magyar adat, amelyből világos a „szándéktalan” szemverés – mint vele született adottság – hiedelme és ennek szerepe a mindennapi érintkezésben:

„... . Én csak arról tapasztaltam, ha egy bubát megnéztem, olyan szívfájdalmam volt, olyan szúrást éreztem a szívembe, s az a gyermek beteg lett. S akkor tudtam meg, hogy körülbelül velem milyen baj van.”³²

Európa hiedelemrendszerei igen gazdagok a különleges képességű egyének, „tudósok” születési adottságaira vonatkozó nézetekben, ezek közt is, bár kis súllyal, helyet kap a szemmel verés képessége is. Két leggyakoribb vonás e téren a kétszer elválasztottaknak úgy látszik, egész Európában – Svédországtól Macedóniáig – ver a szemük. Ez beleillik a Róheim által fölvetett Dundes által továbbfejlesztett mélypszichológiai genitáliák/mellek/szem azonosítás gondolatkörébe³³, amelyre még a „magyarázatok” kapcsán visszatérünk. Másrészt a kétszer elválasztás a werwolf-lények attribútumai közt is megjelenik, mint e „kettős” (emberi és démoni) lények inherens, veleszületett démoni képességeinek jele. Ugyanebben a kontextusban előfordul még az a nézet, hogy a hetedik gyerek, a lábbal előre született csecsemő vagy a burokban született tud majd felnővén szemmel verni: mindezek werwolf-hiedelmek, egyúttal látó-sajátságok is Európa majd egészén.³⁴ Ezek után nem véletlen, hogy a skótoknál, íreknél a szemverés képessége és a látóképesség (second sight) a látók egyazon születési determináltságából következő megnyilvánulása lehet. Érdekes magyar adatscsoport tartozik talán ebbe a kategóriába: a látóképesség sajátos megnyilvánulási formája az, amikor valakinek a belső részeit „látják” – ez néhány alföldi adatunkban a dicséret általi, „szeretetből” való szemverés hiedelmeihez kapcsolódik: vannak, akik „lássák a gyerek szivit”, vagy látja a „kis gyomrát, beleit”.³⁵ Mindezek az adatok a szem, pillantás inherens démonikus erejének az elképzeléseire vallanak, mint ahogy az a tény is, hogy Frey irodalmi összeállításának³⁶ tanúsága szerint ókori szerzők az igézettel kapcsolatban többször a „pillantás démonáról” beszélnek. Általánosan elterjedt preventív intézkedés a szemverés-hiedelmek egész hatókörében, hogy a „született” igézőknek nem szabad ránézniük semmilyen veszélyeztetett objektumra, másoknak pedig nem ajánlatos az ő szemükbe nézniük. Az, hogy a pillantás szembenézve fejt ki igéző hatását, szintén a szem inherens rontó erejére vall, és nyilvánvalóan „eredeti” része a szemverés-hiedelmeknek. Az itt említett születési sajátságok azonban talán inkább másodlagos kontaminációk démonikus lények, illetve természetfeletti, látóképességű emberek hiedelmeivel, másrészt a démonvilággal. Utóbbival kapcsolatban még utalnunk kell a Mediterráneum múltbeli és jelenbeli népeinek olyan démonaira, amelyeknek elsőrendű jellemzőjük szörnyű szemük: ilyen a nézéssel ölő gorgó, a baziliszkus, a sárkány némely fajtája, vagy a ma is sok helyen igéző nézésűnek tartott kígyófajták.³⁷ Mindezek kapcsolata a Földközi-tenger vidéke és a Közel-Kelet intenzíven élő igézet-hiedelmeivel bizonyára több rétegű, bonyolult; csak e kapcsolatok egyetlen példajaként említem, hogy mai napig ismertek Gorgó-ábrázolások szemverés elleni amulettként (például a naxosiak a kemencére festik, hogy a kenyeret ne igézzék meg).

A Mediterráneum népeinek szemmel verő démonai közül talán legfontosabb az újkori arab néphit Qarí nevű rettegett gyermekágyas démona, akinek egyik feltűnő tulajdonsága volt rémes nézése. Így kezdődik például egy tőle védő amulett szövege, amely a démon Salamon király általi legyőzetését mondja el: „Salamon egy éjjel Qariínával találkozott, akinek arca komor, szeme sötétkék volt . . .”³⁸ E démonikus nóialak sok ellene szóló ráolvasásban egyszerűen „Szem” vagy „Gonosz szem” néven³⁹, vagyis mintegy a szemverés betegségdémonaként lép fel. Ilyesféle betegségdémonok a magyar ráolvasá-

sokból is ismerősek. Íme például a „találkozás a gonosszal” típusok szövegeiből egy gyimesközéploki ráolvasás eleje:

*Elindult a boldogasszony szűz Mária,
Az ő áldott szent Fiával.
Találkozott hetvenhétféle gonosz Igízetvel.
Hová méssz, te gonosz Igízet?
Én menyek ennek az (Erzsinek)
Piross vérit megiszom.⁴⁰*

Nem tudunk e ráolvasás-típusok közel-keleti, ókori származási helyein ki-mondottan szemverés-démonokról; az igézet hiedelmei mintegy ráakódhat-tak ezekre az eredetileg különböző betegségdémonok, ártó alvilági istenségek elleni védekezést szolgáló szövegekre.⁴¹ E démoni kapcsolatok is azt támaszt-ják alá, hogy az igézet-hiedelmek mögötti egyik igen lényeges pszichológiai tényező: a szem betegítő, rontó hatásának hitc. Ez nyilvánul meg a szemverés egész térségében ismert nézetekben is, amelyek szerint a szem valamely látha-tó fizikai tulajdonsága is lehet ártó tekintetre predesztináló sajátság: valami-lyen folt van a szemben, nincs pupilla; „tarka”, „cifra” a szem (utóbbira magyar adatok is vannak). A szemverés több területén igézőnek tartják a szokványos-tól, az adott helyen leggyakoribbtól eltérő szemszín (ehhez persze az kell, hogy elég egységes legyen a populáció szemszín tekintetében). Így a világos szemű svédek-nél a barna szeműek, az örmények-nél, arabok-nál viszont a kék vagy zöld szeműek voltak gyanúsak (az arab Qarína természetesen kék szem-mel igézett). Szórványosan a szemverés egész területén szerepet kaphat a kü-lönleges, például vörös, dús, összenőtt szemöldök vagy a két szemöldök közti kék ér. Említsük meg végül, hogy a szemmel verés képességét mind az európai, mind az arab világban tarthatják családban öröklődő sajátságának is.⁴²

A szemmel verő személyek vonatkozásában a boszorkányság hiedelem-rendszerei felé jelent – talán szintén másodlagos – kapcsolatokat, amikor a közösségek valamiben kiemelkedő, vagy éppen marginális személyiségeit ru-házzák fel az igéző szemek attribútumával. Különösen olasz vagy balkáni ada-tok szerint ilyenek lehetnek a cigányok, a púposok, a kurvák, a papok vagy maga IX. Pius pápa. Észak-afrikai arabok több csoportjánál vagy Etiópiában a varázslók, vagy a szintén természetfeletti attribútumokkal ellátott kovácsok képességeihez tartozik a szemmel verés, és a csapásmagyarázatokban is ki-emelt szerepe van e különleges hatalmú embereknek.

A születési sajátságok egyformán predesztinálhatnak valakit szándékos és szándéktalan rontásra. Hogy hogyan „használja” az illető eme képességét, az adott társadalmi szituációtól, az ő egyébként is betöltött kisközösségi szere-pétől függ. Európában úgy látszik, elsősorban a boszorkányhiedelmek függvé-nyében lehet az ártó szemből rontó szem, boszorkány-attribútum: ha valakit az adott helyen, boszorkányságnak tulajdonítható csapások esetén amúgy is előszeretettel gyanúsítgatnak rontással – tehát az illető mintegy állandó bo-szorkánya a közösségnek –, akkor egyes vádak szerint szemveréssel is ront (ez a helyzet például Magyarországon). Tehát a szándékosan rontó nézés volta-képpen a boszorkányság és nem a szemverés hiedelemrendszerébe tartozik. A Blum házaspár – görögországi felmérése alapján – éppen az „ártatlanság”-ról

tartja a szemverést a boszorkányságtól megkülönböztető legfontosabb kritériumnak.⁴³

A szemmel való ártás képzeteihez a népi magyarzatok is sokszor asszociálják az irigységet, amely mintegy „megtestesül” a nézésben, az akaratlanul szemmel veróknél is. A dicséretben is megtestesülhet: a dicséret és ezzel együtt a „túlzott szeretet” hatása a szemveréssel egyenértékű lehet – mint erre már az ókor óta számtalan európai adat vall.⁴⁴ A valódi, örömteli dicséretnek is lehet szemverés az eredménye (ha csak meg nem előzik valamely elhárító gesztussal). A magyar adatok többnyire apákra vonatkoznak, akik örülnek szép kicsinyeiknek. Ócsényben például a szép pólyásbaba apja „szíve örömebe úgy megröpdös rá . . .”, dicséri gyermeke szépségét, majd gyorsan eltakarja kalapjával, hogy dicséretével akaratlanul meg ne igézze. A „szándéktalan szemverés dicsérettel” legszebb példáit egy magyar ráolvasás-típus⁴⁵ változatai nyújtják, amelynek példatörténete szerint három zsidó lány veri meg szemmel a Kisjézust. Nézzük például egy apátfalvi szöveg elejét:

*Amikor a boldogságos Szűz a földön járt, utazott,
Három zsidó lánnyal találkozott.*

Egy azt mondja:

Szép kis Jézus, mint a szép piros hajnal.

A másik azt mondja:

Szép kis Jézus, mint a szép Telehold.

A harmadik azt mondja:

Szép kis Jézus, mint a szép ragyogó Nap.

*Megigézték, szemmel megverték . . .*⁴⁶

A „csúnyán néz”, „irigy szemmel néz”, „égő szemmel néz” és hasonló (magyar, német, finn) adatok már inkább vallanak szándékos rontásra, de nem mindig húzható meg élesen ez a határ. Már csak azért sem, mert az adatok egy része szerint maga a „rossz”, „erős”, „égő” nézés bizonyos rossz lelki adottságok vagy állapot kifejeződése: ezek az adatok bizonyos tekintetben mindkét kategóriába besorolhatók. Seligmann például adataiból arra következtet, hogy olyan személyek vernek szemmel, akiknek lelkét gonosz tulajdonságok zavarják meg: harag, irigység, féltékenység; ettől vére, testnedvei megzavarodnak, mérgezett tekintetet küld ki.⁴⁷ Vannak a szándékos szemverést és irigy nézést közös nevezőre hozó terminusok is, pl. héber: „gonosz szem” és „irigy szem” jelentésű ajin horá.⁴⁸

Az igézet egyik legfontosabb pszichikai alapjának a kutatók is az irigységet, a más tulajdonának a megkívánását tartják, amely megnyilvánulhat gondolatban, szóban, nézésben egyaránt.⁴⁹ Éppen az irigység szemmel, nézéssel való kifejezhetősége miatt látják egyes kutatók a közösségi javak elosztásának egyik szimbolikus szabályozó rendszerét a szemverés hiedelmeiben és rítusaiiban, amikor a szemverés komplexumát a korlátozott javak elméletével hozták kapcsolatba.⁵⁰ Foster elemzése⁵¹ szerint a középkori európai és az újkori keleti zárt paraszttársadalmak közösségei korlátozott javakkal rendelkeztek, bárkinek a tulajdonát csak a másik rovására lehetett gyarapítani. A javak oda-vissza mozgása tulajdonosaik között az egyensúly felborulásával járhat, az elosztás szimbolikus szabályozói az adott társadalomra speciálisan jellemző

egyensúlyt hivatottak elérni, illetve visszaállítani. Európában is többféle (a zárt középkori paraszttársadalmak ideológiai hagyatékeként értékelhető) szimbolikus szabályozó rendszer ismert, a szemverés mellett a mindennapi mágia bizonyos formái, a boszorkányság, az áldás–átok hiedelemrendszerei is betölthették ezt a szerepet is. Mindezek között a szemverés-komplexum egyedi sajátosságait az adja, hogy más rendszerekhez képest hangsúlyosan az élet nedveinek szabályozásához kapcsolódik. Alan Dundes meggyőzően bizonyította ez utóbbi összefüggést; az éltető testnedvek és korlátozott javak együttes magyarázata a nem szándékolt igézet számos adattípusához kínál frappáns megoldást:

A szemverés hiedelemrendszerében az életet, az egészséget a nedvek egyensúlya jelenti. Ha a közösség egy tagjának éltető folyadékai csökkennek, kiszikkad, meghal; vagy megszerzi a hiányzó nedveket a közösség egy másik tagjától: irigy nézésével őt szárazsítja ki, ami által a saját testnedvei gyarapodnak. Mindez a szemverés okaira, okozóira, tüneteire és gyógyítására vonatkozó elképzelésekben egyaránt tükröződik. Például általános magyar és közép-, valamint kelet-európai hiedelem, hogy a szomszéd tehenétől igézzel, vagy a rontás más módszerével elvett tej az én tehenemet gyarapítja és viszont. A szomszédtól mágikus úton tejet szerző harmatszedés hiedelmei nem feltétlenül szemmel való rontásra (inkább boszorkányságra) vonatkoznak, mégis idézünk két ezzel kapcsolatos rituális szöveget, mivel igen szemléletesen utalnak a limitált javak egyenlő elosztására.

Felit viszem, felit hagyom!

Vagy:

*Jusson is, maradjon is!*⁵²

Már világosan szemverésről van szó az anyatej elvételének némely magyar adatában. Például az anyatej „elvehető” úgy, hogy két szoptatós anya „egymásra néz”. Figyelemreméltó, hogy az anyatejet elveheti másik terhes nő is (akinek állandó szükséglete van a maga „gyarapítására”) szemveréssel, de ugyanő más kárt is okozhat nézésével, csakúgy mint a „nagyétkű” hajadon, vagy gyermektelen öreg is, ha éhes (és mint öreg, „kiszárad”). Az éltető testnedvektől megfosztás képzete tetten érhető a szándéktalan szemverés bójttal kapcsolatos adalékaiban is: például Róheim Géza Benn Aszad arab törzstől származó adatai szerint háromnapos koplalás után néha babonázó lesz a szeme a bójttólónek; vagy németeknél feljegyzett nézet szerint a bójttóló ne nézzen ki az ablakon, mert elhervasztja a fákat.⁵³ Az éppen „folyadékot veszítő” menstruáló nőt is veszélyesnek tartják sok helyen.⁵⁴

ELHÁRÍTÁS, MEGELŐZÉS

A szándéktalan szemverés ártalmait elkerülhetők, ha az, „aki tudja, hogy ver a szeme”, betart bizonyos óvintézkedéseket – mint erre nagyszámú, a magyarságnál és Közép-Európa más területein is ismert nézetet képviselő adat vall: aki tudja, hogy igéző szeme van, nem nézi meg a kisbabát, újszülött álla-

tot, figyelmezteti belépéskor a háziakat: „Én szemverős ember vagyok . . .”, vagy szól, hogy takarják le kalappal a csecsemőt (ez szokásos gyakorlat volt a magyarság több csoportjánál, az ártó tekintettől eltakaró céllal), vagy ő maga teszi elé kalapját, mielőtt ránézne. A dicsérettől való félelem, annak elkerülése a szemverés egész területén ismert szabály, Indiától Skóciáig. Nálunk is kerülték a „jóindulatú” igézők a dicsérő szavakat, de általában sem tartották jónak, ha bárki megdicsérte az újszülött gyereket vagy kis állatot.

A szemveréstől való védekezés általános rendszabálya: tartózkodni kell a gyanús személy szemébe nézéstől. A szemkontaktus elkerülését szolgálja a magyarságnál egyik legáltalánosabb óvintézkedés: az értékes javak, szép kisgyerekek, most született állatok elrejtése, eltakarása. Alföld-szerte sátorlepedővel óvták a gyermekágyas asszonyt, és általános volt, hogy a kis csecsemőt letakarva vitték ki. Elléskor, első fejéskor, szoptatáskor, köpüléskor, kovászoláskor, dagasztáskor ne legyen ott idegen: az ezekben a magyar falvakban még 50–100 éve általános nézetek Európa nagy részén honosak voltak. Elterjedt gyakorlat volt – és részben ma is az –, hogy a megcsodálást kivédendő csúnyává teszik a gyermeket: a magyarság keleti csoportjainál például homlokára kent koromfolttal, a finneknél rákent trágyával. Az észak-afrikai sillukok tuskéket tesznek a hajukba. Arab népeknél szokásos a gyerekeknek jelentéktelenségüket hangsúlyozó neveket adni: „szamar”, „szar” stb. A magyarság múltjából ismert hasonló nevek (Nyű, Csimasz stb.) értelmezésekor Pais Dezső démonok félrevezetésére gondolt (vö. váltott gyerek hiedelmek); könnyen lehet, hogy e vonatkozásban is gondolhatunk a szemverés elhárításának szándékára.⁵⁵

Az óvakodás számos más változatáról tudunk még a szemverést ismerő társadalmakból a „rácsodálkozás”, a túlzott dicséret, az irigy pillantások kihívásának elkerülésére. A Közel-Kelet sok népénél nem ajánlatos arról beszélni, hogy jó körülmények között vannak, rejteni igyekeznek a szépséget, és minden egészséges, „teljes” dolgot. Több módja van a „tökéletlenség” szimbolikus jelzésének is: Iránban például nem készítik teljesen egyformára a cipők bal és jobb felét; Dél-Indiában építkezéskor kis hiányosságot hagynak a házon, nehogy „teljes” legyen és megcsodálják. A zsidóknál örültek az elsőként született leánygyermeknek, mert az inkább sajnálatot, mint irigységet, csodálatot váltott ki.

A szemverés egész ismertségi területén vannak rítusok, gesztusok, szólások, amelyek a kínálásra, együttevésre vonatkoznak, világosan a „testnedvektől megfosztás” illetve, ezzel összefüggésben a „korlátozott javak” kontextusában. A finnek szerint az étkezés közben betévedő idegent kínálni kell, legalább kávéat kell adni neki, nehogy alkalma legyen irigykedni. Míg a gyerekek kicsik, minden látogatót jól kell tartani.⁵⁶ Arab országokban nem szabad mások előtt enni, különösen nem éhes személyek előtt. Marokkóban például a nyilvánosan étkező „mérget eszik a szeméből” az éhes ránézőnek. Erre az összefüggésre már Róheim is utalt, a „nagyobb a szeme, mint a szája” szólást idézve⁵⁷ (hasonlók: „kinézi a falatot a szájából”; „felfalja a szemével”). Ugyancsak Róheim közöl a vendégek kínálásával kapcsolatos arab adatokat is; például a vendégnek ugyanolyan jó ételt kell adni, mint amit maguk esznek, nehogy megverjék a háziakat szemmel. A skótoknál a tej igézzel való elvitelét úgy lehetett megelőzni, hogy a fejő nő a bejövő idegent megkínálta egy kis tejjel, vagy mindketten ittak a tejből;⁵⁸ mindezek révén helyreáll a „korlátozott javak” egyensúlya. Az alföldi falvak szoptató asszonyai közösen fejtek

egy kenyérrre, ha félő volt, hogy az egyik elvinné, vagy már elvitte a másik tejét, és együtt fogyasztották el a kenyeret. Dundes hasonló kontextusban francia vendéglői szokásokat említ: például amikor a szomszédos asztaloknál ülő idegeneket is megkínálják borból palackbontáskor; idézi továbbá – elméletének meggyőző igazolásául – a borraival adásának számos példáját.⁵⁹

A szemverés elhárítására, megelőzésére szolgáló amulettek gazdag, változatos anyagát állította össze Seligmann⁶⁰ az igézet egész területéről, de főleg a mediterrán, illetve közel-keleti világból. Az egyik fő csoport a magát a szemet ábrázoló szem-amulett, amely szintén a mediterrán világban honos elsősorban, ógörög és egyiptomi hajókra festett szemektől a mai kisázsiai, autókön fellelhető amulettekig.⁶¹ A szem-amulettek a szem inherens erejének, a nézéssel való közvetlen ártásnak az elképzelésén alapulnak, valamiféle „szem szem ellen” („kutyaharapást szőrével”) elv megtestesüléseként.

A másik nagy csoport a phallikus amulettek: elsősorban a phallosz vagy a genitáliák ábrázolásával, valamint – hasonló jelentéssel – szarvval, kígyóval (kígyóbőrrel) találkozunk. Mindehhez a phallikus gesztusok széles skálája járul, köztük az egész Európában ismert fügemutatás, fityisz, fika (= latin fica), amelynek a mediterrán világban már bőséges ókori adatai is vannak, különösen sok római amulett ismert a rontó szem elhárítására. Ide tartoznak a Mediterráneumból ismert szarv-mutatás („fa il cornu”) variánsai is. Seligmann és mások után Róheim Géza is elemezvén e gesztusokat és amuletteket⁶², kimutatta, hogy mindezek a férfi vagy női nemi szerv, vagy – mint a füge esetében – a kettő egyesülésének ábrázolása. Róheim említi még a lyukas követ, amely nézete szerint szintén vagina-szimbólum: ezen át fejni, ezen át vizelni állatot-embert véd a szemveréstől közép-, észak- és nyugat-európai adataink szerint (nálunk is ismert).

Magyarország területéről is vannak emlékei a vaginájukat, illetve farukat mutató női alakok ábrázolásainak, szöveges analógiákból (a „seggembe a szemed” típusú varázsigék) megfejtethetően szemverést elhárító céllal. Miután a magyarszentpáli pillérfő meztelen, tomporát mutató női alakját László Gyula közzétette, Jung Károly erre hivatkozva a mezolitikumtól az európai középkorig Európa sok helyéről tudott hasonlókat bemutatni. Így értelmezi Kinnamosz bizánci krónikás adatát is a római seregeknek fenekét mutató nőről.⁶³ A mai Európából is sok idevágó példa említhető erre a gesztusra. Finn adatok szerint például gyerek születésekor, vagy ha idegen jelenik meg fejés kezdetekor, az asszonyok szoknyájukat felemelve mondják: „nézzél bele!”⁶⁴

Mindezek még kiegészülnek a nyelvnyújtással és köpéssel, valamint a nyálással és a vizelet/vizelés szemverést elhárító, megelőző szerepével. A nyelvnyújtás csak szórványosan, a köpés viszont általánosan ismert e szerepben a szemverés egész területén. A magyarságnál nagyon gyakori volt például, hogy ha idegen megnézte a malacot, borjút, megköpködtek; ugyancsak köpködnek, ha kis csecsemőt megcsodál valaki (de az is köpköd ilyenkor, aki saját magáról tudja, hogy árthat a szeme). A köpés a „meg ne igézzek” típusú elhárító varázsigét vagy (a dicsérő nézést mintegy letagadó) eufemisztikus „Phö, de csúnya vagy!” és hasonló szövegeket kíséri. E téren finn, német, olasz, skót adatokkal rendelkezünk; különösen az olasz anyag látszik gazdagnak, Pitre reneteg variációját írja le a preventív köpködésnek. Például egy nálunk nem

szokásos forma: látogatóba menet háromszor a küszöbre kell köpni, nehogy megigézzem vendéglátóimat.

Majdnem ugyanilyen általánosnak látszik Közép-Európában, de a skótoknál, s az olaszoknál is, a vizelet, levizelés szerepe. A magyarság gyakorlatában például a csecsemő arcának vizelettel, vizeletbe mártott ing aljával való lemosása, a kis állatok, főleg baromfi „húgyos seprűvel” való megcsapkodása, a kisgyerek levizelése fordult elő, mint preventív, olykor mint gyógyító eljárás. Másik, ezzel analóg – azonos szerepekben előforduló – módszer a nyálás (nemcsak gyógyításképpen, hanem megelőzésül is): mégpedig általában a csecsemő, kisgyerek szemének a kinyalása (sokszor köpéssel kombinálva: a kinyalt nedvet mintegy kiköpik). A vizelet, nyálás, köpés esetében közös a testnedvek szerepe: feltehetően a „száraz” test gyógyító nedvekkel való ellátásáról, ugyanakkor gyógyító, megelőző aktusként a nedv megvonásáról, máskor talán a „rossz nedvektől” való megszabadításról van szó. A köpést például úgy is felfoghatjuk, hogy tulajdonképpen az „ellopott” nedvet adják ki magukból, a szemverés gyanúját elhárítandó. Alább, a gyógyító ráolvasások kapcsán ez az összefüggés még világosabb lesz.

Ami az elhárító gesztusok és amulettek eddig említett látszólag heterogén csoportját illeti, megállapítható az orális és phallikus elemek egymásnak megfeleltetése, a száj, szem és nemi szervek szimbolikus azonosítása; ezek a rontás, kórok, azonosítás, gyógyítás láncolatában egymás szimbolikus helyettesítői lehetnek; aminthogy a vizelet, a könny és a nyál is azonos értékű éltető/gyógyító, illetve rontó/károsító nedvekként tűnnek fel. Mint ahogy Róheim és Dundes is megállapították, a szexualitás orális és anális szimbolikája közös nevezőre kerül, a köpés és a phallos, füge, szarv mutatása izomorfikus, a szemek pedig a két mell szimbolikus ekvivalensei.⁶⁵ Alább említendő szemverés-gyógyító ráolvasásaink bizonyos típusai még világosabban utalnak erre, egyben rávilágítanak ugyane szimbolikának a testnedvek (korlátozott javak elméletének megfelelő) oda-vissza áramlásával kapcsolatos jelentésére is.

Mindeme jelentésrétegek még világosabb kifejeződése az előbbi gesztusokat, elhárító cselekvéseket sokszor kísérő, vagy önállóan is preventív cselekvésként használt szexuális tartalmú elhárító formulák. A magyaroknál használt, dicséretet semlegesítő varázsigék például (ezek mondják, vagy csak gondolják veszély esetén): „seggembe a szemed”, „szemed seggembe”, „idenézz a seggembe”, „szarom a szemed közé” stb. Egy Zagyvarékason gyűjtött elhárító szöveg.

*Öreganyja, kiszívom a szemit, ha megveri szemmel.*⁶⁶

A finnek azt mondták fejéskor: „Seggem a szádba!”; látogatóba induláskor:

*Ha szájjal megbabonáznak,
a seggemmel megszabadítalak tőle.*⁶⁷

Az anális és orális szex közös nevezőre hozása valahogy úgy fejeződik ki ezekben a szövegekben, hogy a szemmel ártás „visszaküldése” az okozóra annak „alsóbbrendű”, „durvább” változata révén történik. (Ugyanezt tapasztaljuk majd kicsit alább a gyógyító ráolvasások bizonyos szövegmotívumai kap-

csán.) Jung Károly ezeket a szövegeket kapcsolatba hozza a fent említett, tomporukat mutató nőalakokkal, lévén itt is a genitáliák apotropaeikus szerepben, és felhívja a figyelmet a „*Kígyó fasza szemed közé*” rokon jelentésű elhárító varázsigékre is.⁶⁸ A varázsigék egy másik típusa a szemverést vagy ártalmait egyszerűen eltagadja. Ilyenek a főleg Közép-, Kelet- és Délkelet-Európából ismert nem történet szemverés jelentésű varázsigék (unberufen, unbeschrien stb.). A rómaiaknál az első gyümölcsre – a szemverést elhárítandó – ilyen eufemisztikus kívánságot mondtak: „*Ez régi, másikat, frisset szeretnék.*”⁶⁹

Az amulettek és elhárító gesztusok egy másik csoportja általános rontáselhárító, bármiféle embertől, démontól jövő ártalom ellen használt szer. Ilyen a vastárgyak használata szemverés ellen: például Libanonban olló, kés, Finnországban bármilyen vasból való dolog. Magyar példánk is van vastárgyak „főzetére” mint szemverés-gyógyító fürdőre.⁷⁰ A vas félhold vagy patkó (amely Dél-Európában, Kis-Ázsiában gyakori amulett) egyúttal phallikus szimbólum is. Egész Európában tudunk a piros szín szemverés-elhárító szerepéről: kisgyerekekre, kis állatokra, olykor gyümölcsfákra és egyéb védendő tárgyakra, járművekre helyezett piros fonál, szalag, bojt stb. formájában (például Gyimesben ma is használatos a piros szalag, piros ruha, kiscsikóra piros bojt, lóra piros kötőfék). Ezzel szemben a Közel-Keleten a kék színű amuletteknek van hasonló fontos szerepük. Dél-Európában néhol – például Naxos vagy Málta szigetén – együtt jelenik meg az arab, ill. moszlim eredetűnek tartott kék szín az „európai”, „keresztény” pirossal. E színek használatának egyéb magyarázatát nem tudjuk adni, mint a sok helyen ismert népi kommentárt: a feltűnő színek ígéző pillantást elterelő szerepét. Említsünk meg még az amulettek szöveges illusztrációjaként egy olasz szemverés-elhárító ráolvasást Pitiré gyűjtéséből, amely együtt említi a szarvat és a piros színű rongyot, mint hathatós igézetelhárító tárgyakat:

*Szarv, nagy szarv, görbe szarv,
Piros a rongy, görbe a szarv,
Elűzöm a rontást,
Elmegyek és visszajövök,
Szarv, szarv, szarv!*⁷¹

Egyéb rontáselhárító szerek, szentelmények, mint fokhagyma, só, szenteltvíz stb. változatos sora ismert minden vizsgált területen; de Dél-Európában és Közel-Keleten nagyobb számban, mint például Közép-Európában, ahol mindezek inkább a boszorkány rontásának, valamint a rossz halottaknak, démonoknak az elhárító szerepei. Itt a szemverés ellen csekély számú amulettet használnak, inkább a fent említett figyelemelterelő szereket, módszereket, letakarást gyakorolják. Az, hogy értékes tárgyakat is amulettekkel védjenek, Európában inkább csak délen fordul elő: Itáliában, Görögországban. Naxos szigeti adataink szerint például még a tv-szekrényére is holt gyíkot, fokhagymagezdeket helyeznek, az ígéző szemek elhárítására.⁷² Végül említsük meg a szinte kizárólag Dél-Európában, illetve az arabságnál, zsidóknál (valamikor az európai zsidóknál is) használt kabalisztikus jeleket, betű-amuletteket, „bűvös négyzeteket”.⁷³

DIAGNÓZIS ÉS GYÓGYÍTÁS

A szemverésnek legalábbis Közép- és Kelet–Délkelet-Európában leggyakoribb és a Közel-Keleten is gyakori gyógymódja a vízvezetés (szenesvíz készítése), amely egyidejűleg (és eredetileg elsősorban) diagnosztikus próba. Feltehető, hogy néhány évszázada még Európa nyugatibb tájain is gyakorolták (a németeknél Kohlenordal, illetve népi nevén Kohlenwerfen);⁷⁴ a magyarságnál mai napig gyógyítanak így csecsemőket, kisgyermekeket. Különösen intenzíven él a rítus a magyarság keleti csoportjainál, itt még közönséges az állatoknak való vízvetés is.⁷⁵ A művelet lényege izzó parázsdarabok hideg vízbe dobása: megfigyelik, hogy mely paraszak süllyednek le, melyek maradnak a víz felszínén. A paraszak valamilyen módon a lehetséges rontók személyét, illetőleg az ártó szemetet jelképezik, és általában a lesüllyedt parázs jelenti a szemverés tényét vagy a szemmel ártó személy kilétét; tehát a víz színén maradó kialudt szén egészséget, a lesüllyedő betegséget jelent. A vízhozás módjától kezdve a víz öntésének, a parázs bevetésének módozataiig, a paraszak számának, elnevezésének változataiig igen sokféle helyi variánsa él az egyébként fő vonásaiban szinte fél Európában azonos módon (a szemmel vagy szóval rontásra egyformán) gyakorolt rítusnak. A vízvezetés elsősorban arra szolgál, hogy megállapítsák, szemmel verés történt-e, és ki volt az igéző személy, de betöltheti a gyógyítás feladatát önmagában is. Általában mégis követi egy gyógyító fürdő, vagy a test lemosása, a szemmel vert objektum lelocsolása vízzel, vagy a beteg itatása vele. A fürdő igen változatos, elsősorban a bele helyezett gyógyító tárgyak tekintetében. A magyarságnál egyebek mellett előfordul temetőből hozott föld, kilenc sírről hozott föld, kilencféle gyümölcsfa levele, rókafej. A víz kiöntésének is több módozata van (járatlan helyre, ajtófélfára stb. kell önteni) és sokféle egyéb kísérő rítus, elsősorban ráolvasás, varázsigék szokásosak a fürdő kíséretében. Fontosak lehetnek a mosdatás utáni megtörlés előírásai is (pendely visszájával stb.).

Míg maga a vízvezetés mint diagnosztikus próba, illetve divinációs eljárás elsősorban a nedvegyensúly fennmaradására-felborulására utal szimbolikusan a víz felszínén úszó vagy lesüllyedő szenekkel, a vele való – vagy tőle független – mosdatás, fürdetés, itatás a nedvegyensúly helyreállítására hivatott gyógymód: víz juttatása a „kiszáradt” szervezetnek. A víz kiöntésének előírásai ismét lehetnek egyensúly-szimbólumok: úgy kell a vizet önteni, hogy senki ne juthasson a teljes mennyiséghez (tehát ne „vehesse el” vele újra szimbolikusan a testnedveket): például három vagy hét ajtósarokra (tehát egy-egy ajtónak nem minden sarkára: ne legyen „teljesség”).⁷⁶

A szemverés diagnosztizálására, gyógyítására előfordul voltaképpen minden népi gyakorlatból ismert ordália – diagnosztikus próbaként végzett istenítéleti, illetve divinációs eljárás, így az ólomöntés, ónöntés, viaszöntés, a vízbe ütött tojás, vízbe helyezett magok és a víz felszínén úszó vagy lesüllyedő kenyér és egyéb dolgok. Ezek nem annyira speciálisan a szemveréshez kötődő eljárások, mint a vízvezetés, de Európa és a Közel-Kelet több pontjáról vannak rájuk adataink már a középkor századai óta, az igézet kontextusában is. Naxos szigeti görögöktől feljegyezték az olaj vízbe öntésének a Közel-Keleten igen régi múlttal rendelkező divinációs eljárását is igézet gyógyítására; a magyarázat szerint a rontó szem hatására a testbe keveredett „gonosz”-nak a test-

től való elválasztására szolgál.⁷⁷ Bizonyára az hozza kapcsolatba a vízvetéssel e módszereket, hogy a testnedvek rontó és áldozata közötti egyensúlyának felborulása a vízben való lesüllyedéssel praktikusán szimbolizálható.

Még világosabb a testnedv-eloszlás egyensúly-szimbolikája a vízmérés rítusában, amely Magyarországon csakúgy, mint egész Közép-Európában gyakori kísérője a vízvetésnek. Lehet önálló diagnosztikus próba és/vagy gyógymód is: a beteg lemosása vagy itatása után az erre használt vizet „megméri”: ha a víz „több” lesz, például az eljárás elején belemért hét kanál helyett kilenc kanállal tudnak belőle kimérni, vagy egy kanál helyett hárommal az ajtófélfára csurgatni, akkor szemverés a baj. Az ólomöntés után is szokásos volt sok helyen ez az eljárás. Nézzünk egy példát a Bácskából, Gombosról:

„Másik asszonyok, mikő má az öregasszony meghalt, akkő két tányért fogtak, az egyik tányérba vót öntve víz, bizonyos mennyiség, ebbü mért kilenc kanállal vizet ebbe az üres tányérba. A [gyerek] feje fölé tartotta, és visszamérte a vizet. A többit kiöntötte. Akkő má több vót kilenc kanálná. Mëgint a feje fölé tartotta, mëgint mëgmérte, hát mëgint több vót kilenc kanáltu. Háromszó így a feje fölött mëgmérte a babának a vizet, mindig több vót; utójjára avva is úgy mëgmosdatták, kezit, lábát, mindënit, oszt akkő az ajtó sarkába beöntötte: Evve születé, evve müjj! Ezt csak naplëménte elöött lehetétt csinálni . . .”⁷⁸

Más „mérési” eljárásokat is említhetünk, amelyek magyar és egyéb közép-európai adataink szerint gyakori részei a szemveréshez kapcsolódó gyógyító procedúrának. Többnyire magát a testet mérik: különböző szimbolikus eljárásokkal a test szimmetriáját, „teljességét”, „egész”-ségét veszik vizsgálgóra. Leggyakoribb a kinyújtott karok és lábak keresztbe mérése, illetve a jobb térd bal térdel való összeérintése és fordítva, de előfordul az arcok mérése kiterjesztett tenyérrel (arasszal) keresztben. Mindezen eljárásokban a két mérésnek egyforma eredményt kell adnia (tehát a test szimmetriája teljes kell hogy legyen), ahhoz, hogy egészségről, gyógyulásról beszélhessünk.⁷⁹ A mérés a nedvek juttatásával együtt is előfordul, itt következő őrhalmi (Nógrád m.) példánk szerint kivételesen megelőző eljárásként (tehát nem diagnosztikus próbaként):

„Mérd meg így keresztbe az arcát a kezeddal és mosdásd meg a húgyoddal, akkor nem fogják megigézni.”⁸⁰

A megelőző eljárások közt említett nyalást és köpést kell még megemlítenünk az általánosan elterjedt gyógyító módszerek között is. Ezek főleg kelet-, délkelet-európai adataink szerint sokszor együttesen fordulnak elő (kinyalja a szemet és kiköp); másrészt főleg Kelet-Európából tudunk az igézetet gyógyító fújásról (szemverés elleni ráolvasásainkat nálunk is kíséri, főleg a nyelvterület keleti részén). Róheim – valószínűleg jogosan – a nyállal, illetve testnedvekkal hozza ezt is kapcsolatba (igazolja őt, hogy sokszor az adatok is vizes, nyálás fújásról beszélnek, a finnek például vizet fújnak a gyógyítás során a gyerekre⁸¹). A testnedvek gyógyító szerepével kapcsolatban említsük még meg, hogy igen sok adatunk van a szemverés elleni ráolvasás során előforduló könnyezésre. Különösen árulkodó, amikor az ártatlan szemverő könnyezik, mintegy kiadja magából, visszaadja az „ellopott” nedvet:

„Vági János Cinkuson lakott, neki is ártó szeme volt. Egyszer az apjához ment, ahol hét-nyolc süldő is volt. Nagyon el talált bennük gyönyörködni. Alig

hogy elment, a disznók megbetegedtek. Tudták, hogy János verte meg őket szemmel. Visszahívták. A disznók elé guggolt, tenyerével a hasukat simogatta, magában pedig kilenctől visszafelé olvasott, közben a szeme állandóan könnyezett. A süldők meggyógyultak.”⁸²

Még egy Közép- és Kelet-Európában általánosan elterjedt gyógymódot kell megemlítenünk: a beteg tettes tartozékaival (főleg hajával, máskor ruhájából szerzett foszlánnyal) való megfüstölését.⁸³ Ez a füstölés a kísérő hiedelmek szerint sokszor a szemmel verőnek árt: tehát visszamegy rá az okozott baj, a test kiszárítása (egy másfajta szimbolikus kiszárítási módszer: az étetéssel/füstölés útján).

RÁOLVASÁSOK

A diagnosztizáló és gyógyító módszerek elengedhetetlen kísérői a szemverés egész ismertségi területén a hosszabb-rövidebb ráolvasások. Jól csak az európai szöveganyagot ismerem: itt változatos szövegtípusok kötődnek a rítusokhoz, amelyekről e helyen még vázlatos áttekintést nyújtani sincs terem.⁸⁴ A szövegek egyrészt nagy egyöntetűséget mutatnak, aminek fő oka egyházi eredetük, benedikciókban, varázskönyvekben, papi kézen lévő receptkönyvekben való terjedésük. Másrészt a helyi diagnosztizáló-gyógyító gyakorlathoz igazodva helyi típusokba, változatos altípusokba rendeződnek. Ezek közül némelyik szövegelemeiben is utal a szemverés helyi nézeteire, tüneteire, okozóira, a helyi gyógyító gyakorlat egy-egy mozzanatára: ilyenformán fontos a szemverés általános értelmezése, megértése szempontjából. A gazdag szöveganyagból a már fentebb említetteken kívül néhányat ezek közül említék itt meg.

Az általános szemverés-elképzeléseket illetően fontos tény, hogy van több általános – ismereteim szerint magyar, német, cseh szövegekkel képviselt – európai szövegtípus, amelyet térségünkben egyként használnak beszéddel és szemmel való rontás (azonos) hatásainak gyógyítására. Így például a német „Berufungsegen” azonos típusa utal „drei falsche Zungen” illetve „drei böse Augen” általi rontásra és gyógyíthatja azt. Spamer vizsgálatai szerint már a 16. századi adatok szerint sem lehetett a szemmel vagy nyelvvél rontás hirtelen jött tüneteit megkülönböztetni.⁸⁵

A „ki ver szemmel” kérdésre adandó válaszhoz szolgálnak adaléku a vízvetést egész Közép–Délkelet-Európában kísérő, lehetséges okozókat, szemeket, szemszíneket felsoroló ráolvasások, melyekben a különböző ismerősök, rokonok, rontó szemtípusok – kék, zöld, cifra, fertelmes stb. – sorában az „idegenek” – cigányok, zsidók – is megjelennek.⁸⁶ Ez is egy másik típus is utal – a szemmel ártás mellett – a szerető szívvel való rontásra:

*Kék szem,
Zöld szem,
Tarka szem,
Sárga szem megnézte,
Szű megszerette . . .*⁸⁷

Van egy Európa-szerte elterjedt igen archaikus ráolvasástípus, a fent már Qarína démonnal kapcsolatban említett „Találkozás a gonosszal”, vagy nem-

zetközileg elfogadott német terminusával „Begegnungssegen”. Ez, noha több-
ezer éves múltjában „eredetileg” talán nem szemveréshez kapcsolódott, a kö-
zépkori–újkori Európának főleg déli, délkeleti területein egy szemverés-gyó-
gyító ráolvasás vonásait vette fel.⁸⁸ A benne elbeszélte megbetegítés–gyógyítás
története ígézetdémona saját szavaival mondja el, milyen hatása van ártó te-
kintetének: vérszívás, „piros vére megivása”, a test kiszáraitása, a hús szétszag-
gatása, a száraz csontok szétszórása – a totális „száraz-halál”. Például egy csík-
szentdomokosi szövegben:

*Megindult a gonosz Igtzet
Hetvenhétféle szárnyával.
Rászállott ennek a malacnak a testjére,
Száraz húsát hasogatni,
Piross vérit száraztani . . .*⁸⁹

Végül említsük meg azokat a szintén a „Találkozás a gonosszal” típusok
kereteiben megjelenő szövegeket, amelyek a szemmel verésnek és gyógyításá-
nak újkori magyar hiedelmeit, rítusait szövik bele ebbe a valóban többezer
éves múltú ráolvasásba. Nézzünk erre egy korondi (v. Udvarhely m.) szöveg-
példát:

*Elindult a boldogságos szűz Mária
Szerelmes fiával a gecemáni kertbe,
Út közben találkozott az Igtzettel.
Hetvenhét fiával és leányával.
Kitakarták, megnézték
És halálra ígézték.
Mondá: Menj el, menj el, Szent Ilona asszony, a Jordán vizébe
És vess három szenet a vízbe
És hozd az én szerelmes fiamnak.*

*És én is vetek X-nek (beteg neve) az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek
nevében.*⁹⁰

A szemverést mint a korlátozott javak egyensúlyának felborulását, illetve
a „nedvháztartás zavarát” magyarázzák a szemmel rontást az okozókra visz-
szaküldő szövegek, amelyek a „rontás”, illetve a „nedvek” oda-visszaáramlását
a szexuálszimbolika fent taglalt alkalmazásával fejezik ki. Így küldi a „testned-
vek kiszáraitását” vissza egy magyar varázsigé:

*Aki megszart, nyallon le! (Szenna, Somogy m.)*⁹¹

Egy finn ráolvasás:

*Aki téged a szájával megrontott,
Irigy nézéssel megnézett,
Szeméből víz folyjon,
Zsírja leessen.*⁹²

Végül még egy magyar szöveg (hasonlók az egész pravoszláv Balkánon ismertek):

*Ha férfi igézte meg,
Akkor repedjen meg a töke,
Ha nő igézte meg,
Hasadjon a csicse. (Borsa völgye, v. Kolozs m.)⁹³*

E ráolvasástípusra már Dundes is felhívta a figyelmet görög variánsok kapcsán; mint mondja, amit ez kifejez, az a „nemek harca a folyadékért”.⁹⁴

ÖSSZEFOGLALÁS

A szemverés egész hiedelem- és rítuskomplexumának fő kategóriája a rontás egészséget, szépséget, teljességet támadó fajtája. Az egészség (vö. „egészség”) a folyadék (testnedvek, növények nedvei stb.) teljességét jelenti, ennek megtámadása pedig az irigység megnyilvánulása, a másénak az elkívánása. A „korlátozott javak” iránt táplált irigység a rontás más módszereinek vagy a boszorkányságnak is elvi alapja lehet; sajátosan a szemverés-komplexum részeként az élet nedveihez kapcsolódik. Tehát a szemverés hiedelemrendszerének lényege a testnedvek megszerzése-visszaszerzése rossz nézéssel, irigy beszéddel, a korlátozott javak elve alapján, az irigységgel mint vezérelvvel a háttérben és mindezekre utaló szimbolikus mozzanatokkal.

A 20. századi kutatás során több ízben felvetődött a kérdés: miért éppen az ismert óvilági elterjedési területen van jelen a szemverés hiedelem- és rítusrendszere és máshol nem. A szem varázserejének hiedelmei kiterjedtebbek, mint a szemverés. A nedves-száraz/élet-halál oppozíció egyetemes, a korlátozott javak eszméje is bizonyára jóval több társadalomban megtalálható, mint a szemverés (Foster szerint nem korlátozódik a paraszttársadalmakra, minden emberi civilizációt jellemez⁹⁵). A dilemma megoldását egyes kutatók Európán kívül, az arab világban, Afrika moszlim befolyású területein vagy Indiában, Kis-Ázsiában keresték. Itt azt vizsgálták, hogy a nézéssel való rontás milyen típusú gazdasági, társadalmi konstelláció keretében van jelen, a mindennapi élet mely területeit érinti; az igézéssel megtámadott személyek, tárgyak, folyamatok milyen helyet foglalnak el a helyi értékrendben. Szóba kerültek a parasztközösségek a nomád közösségekkel szemben, a szemverés kockázatának jobban kitett gabona, gyümölcs, tej fontos szerepe a földművelők értékrendjében.⁹⁶ Garrison és Arensberg azt a kérdést vizsgálja,⁹⁷ hogy mi a közös a mediterrán civilizációkban, ahol van tej, kenyér, hús és szemverés (szemben a tej, kenyér és szarvasmarha nélküli területekkel, ahol nincs); ugyanők megkülönböztetik a komplex társadalmakat, amelyek fölérendelt autoritással rendelkeznek (ahol ismert a szemverés) és a kevésbé komplex társadalmakat (ahol boszorkányság van).⁹⁸ Roberts szerint (aki egy „egyetemes irigység-elméletet” szándékozott kidolgozni) Fekete-Afrika azon iszlám hatásnak kitett területein ismert a szemmel rontás, ahol szarvasmarhatartás is van.⁹⁹ Mindez bizonyára igaz, sajnos azonban önmagában kevésnek látszik a szemverés lényegének

megragadásához. Az ellenpéldák, kivételek alapján (amelyeket a más gazdasági, társadalmi viszonyok között fellelhető, vagy az azoktól szinte teljesen függetlenedett európai szemverés-rendszerek szolgáltatnak) inkább véletlenszerű, mintsem törvényszerű összefüggések látszanak e viszonyok és a szemverés-komplexum megléte, illetőleg hiánya között, bár a szemveréssel kapcsolatos hiedelmek és szimbolikus viselkedési formák sohasem lehetnek teljesen függetlenek az adott társadalmi struktúrától.

Az európai viszonyok szempontjából tanulságosabbak számunkra Cosminsky és Herzfeld magyarázatkísérletei. Sheila Cosminsky guatemalai tanulmányában kimutatja¹⁰⁰, hogy a szemverés rendszere hogyan lesz a társadalmi kontroll eszköze, hogyan befolyásolja a szociális interakciókat. A Michael Herzfeld vizsgálta görög faluban az igézet hiedelmei és rítusai adják a fő rendező elvet a szociális határok áthágói, a szolidaritás, patrónusi kötelezettségek, kölcsönös segítség megsértői, az endogám falu helyi értékrendjének meg nem felelő idegenek vagy a falubeli kvázi-idegen, kiközösített személyek elleni szankciókhoz, az e kihágások keltette feszültségek rendezéséhez.¹⁰¹ Mindez nagyon hasonlít a közép-európai boszorkányság társadalmi szerepéhez. A különbség szinte csak annyi, hogy a kiközösített „idegeneket” itt nem a boszorkány-attribútumok, hanem „idegen szem”, „furcsa szem” jellemzi. Úgy látszik tehát, hogy az „irigység” és a „korlátozott javak” elvein alapuló szemverés-komplexum éppúgy a társadalmi kontroll eszköze lehet, mint a boszorkányság, ugyanakkor csapásmagyarázó ideológiai rendszerként is központi szerepet tölthet be. Míg Nyugat- és Közép-Európában – legalábbis a kora újkorig – a boszorkányság volt a viszonyosság megsértésének legfontosabb hiedelem- és szankciórendszere, és egyben fontos csapásmagyarázó elv, a „szemverés-területek” egyes tartományaiban (a megismert esettanulmányok alapján a görög, török társadalmakban, egyes arab népeknél, valamint Indiában) ez a hiedelem- és rítusrendszer tölt be hasonló szerepet. Ahol ez lesz a fő szankciórendszer, ott központi szerepe van abban is, hogy a szemmel verő egyént ki lehet közsíteni, a szándéktalan szemverést elhárító rítusok átmennek tudatosan egy-egy személyre irányuló kirekesztő magatartásba (ugyanúgy, mint a közép-európai közösségek „állandó” boszorkányai esetében).

Úgy látszik tehát, hogy – legalábbis Európában – azonos társadalmi-gazdasági tényezők talaján különböző csapásmagyarázó, csapáselhárító, kisközösségi konfliktus-feloldó ideológiák élhetnek, amelyek nincsenek egy-egy gazdasági-társadalmi formációval elválaszthatatlanul szoros kapcsolatban. Az újkori Európa hagyományos közösségeiben a csapásmagyarázat, a társadalmi normakontroll és szankció szerepét elsősorban a boszorkányság töltötte be, de ilyen volt az „átkozódás”, Eva Labouvie által a kora újkori Saar-vidékről leírt rendszere vagy az egyházi kézben működő áldás és átok, valamint istenítéleti és divinációs rendszerek (ilyeneket az újkorban az ortodox Kelet-Európából vagy a magyarság keleti csoportjainál ismerünk)¹⁰², és tölthetnek be ilyen szerepet a tündérhiedelmek és rítusok (Dél-Európában)¹⁰³, sőt az ördögi vagy halotti megszállottság is. E rendszerek – de közülük legkivált a boszorkányság és a szemverés – még az újkorban is utalhatnak (legalább hiedelmeik, rítusaik szimbolikájában) esetleges valamikori, elvesztett gazdasági/társadalmi hátterükre, a zárt középkori paraszttársadalmak korlátozott javainak egyensúlyfenntartó ideológiáira. Mégis, a szemverés hiedelem- és rítuskomplexuma Eu-

rópában többnyire társadalmi/gazdasági körülményektől „már”(?) meglehetősen független hiedelemrendszer, csapásmagyarázó-csapáselhárító szereppel, amely több szálon érintkezik a többi rendszerrel, elsősorban a boszorkánysággal (és az „ártó beszéd” fonalán az átkozódás csapásmagyarázó és szankciórendszerével).¹⁰⁴ Az egymásba játszás esetei ellenére sem értek egyet Blécourt-tal, aki az újkori európai boszorkányságot összefoglaló kézikönyvben úgy nyilatkozik, hogy helytelen a szemverés és boszorkányság hiedelemrendszerének a megkülönböztetése, illetve az ártó szem önálló, zárt szimbolikus rendszerként való feltételezése.¹⁰⁵ Szerinte praktikusán nem választható el a kettő, amihez Vuorela¹⁰⁶ adatai és skandináv példák szolgálnak számára bizonyítékkul. Magyar esettanulmányaink ezzel szemben inkább a rendszerek különállására vallanak, az időnkénti kontaminációk ellenére. Csiki falvakban végzett párhuzamos vizsgálataink eredményei szerint itt a szemverés és boszorkányság minden lényeges szempontban eltérő rendszere még csak nem is érintkezik egymással.¹⁰⁷

Említettük a szándékos és ártatlan ígérés kapcsán a boszorkánysággal való leggyakoribb érintkezési pontot: a boszorkánynak tulajdonított szándékos szemverést. A gonosz pillantás szerepe a boszorkányságban más vonatkozásban is fontos lehet:¹⁰⁸ mint kórok, boszorkány-attribútum, rontó, rontás-elhárító, boszorkányazonosító és gyógyító rítus egyaránt helyet kaphat a szemverés-rendszer egy-egy mozzanata, vonatkozása a boszorkányság-esetekben. Azonban teljes összeolvadásról csak ott beszélhetünk, ahol a szemverés-komplexum „közép-európai boszorkányságként” működik, ahol tehát ugyanabba a kisközösségi társadalmi rendszerbe – a boszorkányvád szociológiájának szomszédsági körökben működő szereposztásába és gyanúsítási-gyanúelhárítási-gyógyítási stratégiájába – illeszkedik bele, annak nyújt ideológiát. Ha megnézzük például Maclagan skót adatokat feldolgozó szemveréskönyvének *Ha kérnek az embertől, adjon c. fejezetét*¹⁰⁹, úgy találjuk, hogy itt az ártó szem okozta baj (legtöbbször tehén tejének elvesztése), a leírt szemverésetek szereplői, valamint az esetek lefolyásának szekvenciája szinte szó szerint egyezik a szomszédsági boszorkányság eseteinek egyik leggyakoribb típusával. Utóbbit Christina Lerner skóciai boszorkánypereket feldolgozó művében leírt esettípusok¹¹⁰ alapján így vázolhatjuk: csapás magyarázata/diagnózisa – okozó megkeresése, vádolása – a baj helyrehozatala, illetve visszautalása az okozóra. Egy Maclagan leírta szemverés/boszorkányság-eset¹¹¹ vázlata: valaki temetésre ment meglát egy kieresztett nyájban egy tehén mellett egy igen szép borjút – gyönyörködve meresztli a szemét a két állatra – kéri a szomszédot, hogy adja el neki a borjút – az visszautasítja – a borjú egy hét múlva megdöglik – nem volt kétséges számukra, hogy a szomszéd gonosz szeme ölte meg az állatot.

Nem akarnék az elterjedési kép egészen pontos ismerete nélkül elhamarkodott következtetéseket levonni, de adataimból most úgy látom, hogy ahol a nyugat-közép-európai értelemben vett „falusi boszorkányság” nem olyan intenzív, ott lesz (sokszor társadalmi kontroll szerepet is betöltő) „központi” hiedelemrendszerre a szemveréshit: tehát például Dél-Európának is a legdélibb peremvidékén: Szicíliában, Görögországban, Törökországban, Dél-Spanyolországban (e helyeken nem vagy kevéssé létezett a közép-európai értelemben vett „falusi boszorkányság”, csak tündérhiedelmek és szemverés-hiedelmek). Észak-Európában úgy látszik, fokozottabb a két rendszer egybeesése.

Nem véletlen, hogy az előbb erre skót példát tudtunk hozni, és az sem, hogy Blécourt finn és skandináv példákból vonta le a szemverés- és boszorkányságrendszerek szétválaszthatatlanságára vonatkozó következtetését.¹¹²

Mindezek után talán levonhatjuk záradékol a következőket: A csapásmagyarázó/elhárító szemverés-ideológiák nem kötődnek szorosan egy-egy gazdasági-társadalmi formációhoz, inkább a kulturális jelenségek diffúz terjedésének, „öröklésének” köszönhetik létüket, jelenlétük egy adott helyen szempontunkból tehát véletlenszerű. Társadalmi kontroll-szerepet betöltő közösségi „intézményként” elvileg más hiedelemrendszerek alternatíváiként állhatnak egy-egy helyi társadalom rendelkezésére. Ahol van már egy erősen meggyökeresedett, hasonló szerepet betölteni tudó rendszer, egy másik nem kap központi szerepet; egyikük már „csupán” mint hiedelem- és rítusrendszer él tovább (vagy mint „csak” ilyen honosodik meg). A mai Európában még élő szemverés-rendszerek majd mindegyike ilyen „már”: az ártó szemre és a testnedvek éltető erejére vonatkozó hiedelmeket és annak szimbolikáját erősen őrző, a zárt társadalmak „korlátozott javain” alapuló gazdasági/társadalmi hátterét viszont erősen elvesztett (vagy soha nem is birtokolt) hiedelemrendszer. Ez a rendszer a modern Nyugat-Európa nagy részén már halott szövegfóklórrá változott, vagy teljesen megszűnt, viszont Európa déli és keleti tájain – és néhol még Közép-Európában is – a még eleven hiedelemrendszerek közé tartozik. Itt a mindennapi életnek egy bizonytalan szférájában a mai napig komoly szerepe van, elsősorban profilaktikus és gyógyító praxisként.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd az egyik sumér szöveg angol nyelvű közlését: Langdon 1976: 40.
- ² Roberts 1976:223-226 (mint erre Sárkány 1993: 1143 is felhívja a figyelmet).
- ³ Ismertek ugyan polinéziai adatai is, és honos Fekete-Afrika északi részén, továbbá Közép-Amerika bennszülött népségeinek egy részénél is. Afrikában a kutatók majdnem egyöntetű véleménye szerint az iszlám közvetítésű, eredetileg egyiptomi, arab sajtáságokról van szó; Közép-Amerikát illetően korai ibér hatással számolnak. Ezek a feltételezések egy Közép-Keletről induló diffúziót valószínűsítene. (De nem magyarázzák meg a polinéziai elterjedést.) E kérdésekről és általában a történeti emlékekről és az elterjedési képről lásd elsősorban Seligmann 1910-es, Elworthy 1912-es összefoglalását, valamint Maloney 1976-os kutatástörténeti áttekintését, a szemverés világ-áttekintését.
- ⁴ A magyar adatok a Néphit archívum alapján készülő Magyar Néphit Enciklopédia 1000 körüli adatot tartalmazó Szemverés magyar nyomtatott és publikálatlan (kéziratos) forrásanyag. Áttekintett, vizsgálatba bevont adataimra e cikkben – helyhiány miatt – csak esetleges egyedi érdekesség okán, vagy idézés esetén hivatkozom.
- ⁵ Lásd például Jahn 1855; Elworthy 1895; Feilberg 1901; Kuhnert 1909; Frey 1953.
- ⁶ Lásd például Kriss–Kriss-Heinrich 1962; Ulmer 1994.
- ⁷ Meisen 1950, 1952.
- ⁸ Jahn 1855; Seligmann 1910, 1922, 1927.
- ⁹ Hovorka–Kronfeld 1908.
- ¹⁰ Lásd Róheim 1984 (1952) és bibliográfiája; vagy a modern szociálpszichológiai vizsgálatokról: Hauschild 1979.
- ¹¹ A fontosabbak közül például: Maclagan 1902, Arnaud 1922; Murgoci 1923; Đordević 1938; Vuorela 1967; Hand 1976; Hardie 1981; Herzfeld 1981; Gojev 1992. Említsre méltó a 19. század végén a francia Mélusine folyóirat majd két évtizedig tartó „fascination” eset- és egyéb tanulmányosorozata.

- ¹² Dundes 1981; Maloney 1976.
- ¹³ Lásd például: Pitrè 1889, Lawson 1910:8–15; Blum–Flum 1965; 185–186; Stewart 1999: 232–235; Cnaan 1914: 28–32; Kriss–Kriss–Heinrich 1962. II. Jelen rövid összefoglalásban nincs terem felsorolni minden szemverésről írott fontos munkát; kérem a tisztelt olvasót, hogy további részletes könyvészetért forduljon az itt idézett összefoglalásokhoz, melyek közül a legteljesebb modern bibliográfiákat A. Dundes szerkesztette (ugyan főleg a német címek, nevek vonatkozásában sok hibát tartalmazó) kötetben találja.
- ¹⁴ Lásd erről Pócs 1988: 666–671, 684–687; Pócs 1986; valamint a magyar igézet-ráolvasások rendszere: Pócs 1985–1986: I. 256–302; II. 470–502.
- ¹⁵ Rövid összefoglalásokat lásd: Hoppál 1970, Pócs 1981, 1990a: 685. Helyi, táji monográfiák szemverésről írott fejezetei, részfejezetei közül néhány fontos: Vajkai 1943: 101–105; Kovács 1962: 194–195; Jung 1978: 42–43; Kapros 1986: 307–317; Krupa 1987: 118–130; Vasas 1985: 93–96; Barna 1989: 643; Csörgör 1998: 200–210; Balázs Lajos 1999: 295–313; Kótyuk Erzsébet 2000: 52–57; Csáky 2001: 106–112. Jó magyar esettanulmányok: Vidák 2000: 110–122; Balázs 2002.
- ¹⁶ A terminusok összesített sorozatát lásd például: Seligmann 1910: I. 1–10; Elworthy 1912: 608; Spooner 1970: 312; egy-egy terminus-típus adatait lásd többek között: Pergman 1927a, 1927b, Weiser-Aall 1937; Spamer i. n.; Moss–Cappannari 1976.
- ¹⁷ Vö. a Lauri Honko által bemutatott „projektlelmélet”-et, vagyis a testbe hatoló tárgyakkal kapcsolatos betegségmagyarázatokat: Honko 1959.
- ¹⁸ Lásd például Elworthy 1895: 170; Seligmann 1910: 66–78, 1922, 1927; Frey 1953.
- ¹⁹ Pócs 1985–1986: i. h. adatai, továbbá a Néphit Archívum szemverés csoportjának adatai alapján.
- ²⁰ Jahn 1855: 39. A szemverés több ezer éves nyelvemlékeiben, asszír ráolvasásokban is együtt említik már a gonosz szemet és gonosz nyelvet, mintegy szinonimaként: Seligman példája, I. 7.
- ²¹ Langdon 1967: 40 (az angol fordítás körülbelüli visszaadása).
- ²² Balázs 1999: 298.
- ²³ Oláh 1986: 48; illetve i. m. I/2. fejezete.
- ²⁴ Galenus, sztoikusok, Alexandriai Kelemen stb.; lásd például Shaw 1998, különösen 23–24.
- ²⁵ Dundes 1981.
- ²⁶ Pitrè 1889.
- ²⁷ Lásd: Weiser-Aall 1937.
- ²⁸ Maclagan 1902.
- ²⁹ Ezzel kapcsolatban tanulmányra nem, csak a magyarországi boszorkányperek általam jól ismert adataira tudok hivatkozni.
- ³⁰ Lásd erről: Pócs 2001.
- ³¹ Lásd Pócs 1986: 193–195.
- ³² Balázs 1999: 300.
- ³³ Róheim 1984, Dundes 1981.
- ³⁴ A werwolf-lények születési sajátosságairól: Pócs 2002: 176–180.
- ³⁵ Jung 1978: 43, és saját gyűjtés.
- ³⁶ Frey 1953.
- ³⁷ Lásd összefoglalóan Seligmann 1910: I. 138–146; Elworthy 1912: 608–610.
- ³⁸ Winkler 1931: 3 (a német nyelvű közlés magyar fordítása).
- ³⁹ Winkler 1931: 88–89.
- ⁴⁰ Pócs 1984–1985: II. 449 (Kallós Zoltán gyűjtése). Több hasonló a XV. csoportban: i. m. 442–483.
- ⁴¹ Lásd e démonokról és a velük kapcsolatos ráolvasásokról: Pócs 1990b és Pócs 1988: 682–685.
- ⁴² Skót, ír, svájci, arab, palesztin adatok. A szemek sajátosságairól összefoglalóan: Seligmann 1927: 687.

- 43 Blum – Blum 1965: 186.
- 44 Lásd McCartney 1981 összefoglaló áttekintését, amely elsősorban római auktorokból indul ki, de a későbbi európai adatokból is hoz példákat.
- 45 Eddigi tudásunk szerint sajátosan magyar típus, nem tudunk nemzetközi párhuzamáról; Lásd Pócs 1988: 684–685.
- 46 Pócs 1985–1986. II. 495 (Gunda Béla 1936: 320).
- 47 Seligmann 1927: 685–686.
- 48 Seligmann 1910: I. 4.
- 49 Lásd például: Seligmann 1910: I. 4; Elworthy 1912: 608; Vuorela 1967: 9. Maloney 1976b kötet több tanulmánya, a bevezetőben (Maloney 1976a IX–X.) összefoglalja ezeket a nézeteket. Dundes 1981: 163–264. szintén részletezi az „irigység-teóriát”. Stewart 1991: 235 még az igézet elleni görög egyházi imák, áldások szövegeiben is felfedezi az igézet és féltékenység kapcsolatát. A szemverés pszichológiai alapjait kutatók is arra jutottak, hogy a szemverés pszichológiailag orális irigység és agresszió, ami a személyiségfejlődés bizonyos fázisában döntő lehet: Ulman 1999: VI–VIII.
- 50 Lásd: Foster 1972, Stein 1976, Dundes 1981.
- 51 Foster 1965.
- 52 Pócs 1985–86. II. 172: hatvani és nagyrévi (Heves és Szolnok m.), valamint nagyköri (Szolnok m.) szöveg. Lásd erre vonatkozóan Pócs 1979.
- 53 Róheim 1984: 472.
- 54 Például Stewart 1991: 235; Dundes 1981: 274.
- 55 Pais 1975.
- 56 Vuorela 1967: 85.
- 57 Róheim 1984: 474.
- 58 Maclagan 1902: 122.
- 59 Dundes 1981: 268, 270.
- 60 Seligmann 1910: II. Bibliográfiánk minden dél-európai és közel-keleti, észak-afrikai anyagot bemutató tanulmánya sok amulett-dokumentumot tartalmaz, amelyek többségükben szem-, phallikus illetőleg kéz-amulettek.
- 61 A görögöknél a 9–7. században jelennek meg, főleg egyiptomi hatásra; az egyiptomi előképek a szemverés legkorábbi ismert ábrázolásai; Frey 252–266; Seligmann II. 138–151; Jahn 1855: 61–62.
- 62 Róheim 1984 [1952].
- 63 Lásd Jung 1992: 113–118. Voigt Vilmos is – egyetértőleg – hozzászól a kérdéshez: Voigt 2002.
- 64 Vuorela 1967: 88.
- 65 Dundes 1981; Róheim 1984 [1952]. Róheim említi például, hogy a latin *fascinum* egyaránt jelentett babonázó szemet (vö. *fascinatio* = szemverés) és penist: i. m. 475. Stewart (1991: 234) ezt még kiegészíti a *fascinum* szóval etimológiailag rokon görög *baszkania*, *vaszkania* (szemverés) hasonló kettős jelentésével: Stewart.
- 66 Saját gyűjtés. A magyar varázsigéket lásd: Pócs 1985–1986: II. 565–566.
- 67 Vuorela 1967: 91, 90. Jung (1992: 241–242) ezeket újabbakkal egészíti ki és még további adatokat is hoz.
- 68 Jung 1992: 111–112. a „kígyó faszát” említő ráolvasásokat lásd Pócs 1985–1986: II. 563–564.
- 69 McCartney 1981: 26.
- 70 Kapros 1986, 313.
- 71 Pitrè 1889: 242.
- 72 Stewart 1991: 232.
- 73 Ezek változatos sorát lásd Seligmann 1910: II. 297–304.; Kriss–Kriss-Heinrich 1962. II.
- 74 Erről Spamer (1958: 75.) ír részletesen, bemutatván a németésnél illetőleg Nyugat-Európában ismert a szemverés elleni ráolvasás-típusokat.

- 75 Részletes leírás egy-egy tájegység vonatkozásában ismert; lásd a szemverés 12. jegyzetben említett adatközléseit: összefoglalóan Hoppál 1970, Pócs 1987.
- 76 Burgenlandi és magyar adatok.
- 77 Stewart 1991: 234.
- 78 Jung 1978: 59. (Az adat eleje.)
- 79 A mérés európai módszereiről összefoglalóan lásd: Grabner 1967.
- 80 Diószegi Vilmos gyűjtése.
- 81 Vuorela 1967: 76.
- 82 Hódmezővásárhely, Nagy 1975: 447.
- 83 A magyar anyagban előforduló néhány további füstölőszer: pókháló, karácsonyi morzsa, temetőből hozott kilencféle fű, kilencféle fa levele, padlásról összeszedett száraz macskaszar, pendelymadzag stb.
- 84 Lásd erről Pócs 1985–1986, 1986 és 1988 munkáknak a 14. jegyzetben megjelölt helyeit. Az igézet-ráolvasások egyik legteljesebb európai összefoglalása: Spamer 1958: 109–157. További igézet-ráolvasás bibliográfiát lásd Pócs, idézett helyeken.
- 85 Spamer 1958: 110–113.
- 86 Lásd Pócs 1985–1986: I. 256–272.
- 87 Lásd Pócs II. 478 (Gyimesközéplek); hasonlók: i. m. 272–282.
- 88 A „Találkozás a gonosszal” típusok adatait lásd összefoglalóan Pócs 1986–1986 II. 442–503., 1988: 682–685.
- 89 Pócs 1985–1986: II. 463.
- 90 Pócs 1985–1986: II. 478. (Hoppál Mihály gyűjtése).
- 91 Diószegi Vilmos gyűjtése. Baranyában és Somogyban ismert: Pócs 1985–1986: I. 264.
- 92 Vuorela 1967: 103.
- 93 Vajkai 1943: 103.
- 94 Dundes 1981: 265.
- 95 Foster 1965.
- 96 Spooner 1970: 314.
- 97 Garrison–Arensberg 1976.
- 98 Uo., 322.
- 99 Roberts 1976: Sárkány 1993 is hivatkozik erre a tételére.
- 100 Cosminsky 1976.
- 101 Herzfeld 1981.
- 102 Lásd ez utóbbiakról Pócs 2002.
- 103 Lásd ezekről Pócs 1986.
- 104 E vonatkozásokra – részletesebb vizsgálat híján – nem tudtam részletesen kitérni.
- 105 Például ahogy Garrison és Arensberg teszik fent említett cikkükben, amikor Mary Douglas boszorkányság kategóriáival veti egybe a szemverés eseteit: Blécourt 1999: 193–196.
- 106 Vuorela 1967.
- 107 Vö. Vidák 2000 és Pócs 2000.
- 108 Lásd például a franciáknál: Bouteiller 1958: 89–93.
- 109 „People should give when asked”: Maclagan 1902: 48–50.
- 110 Lásd Lerner 1981: 114.
- 111 Maclagan 1902: 50.
- 112 Blécourt 1999: 192–193.

IRODALOM

- Arnaud, Louis 1912: La Baskania ou le mauvais oeil chez les grecs modernes. *Echos d'Orient* 15: 385–394.
- Balázs Lajos 1999: Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

- Balázs Lajos 2002: Látható és rejtett szinkronizáció és diakrónia az igézés gyógyításában. In: Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről, III.*, Balassi Kiadó, Budapest, 400–411.
- Barna Gábor 1989: Fejezetek a palóc néphitből. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok. IV. Rítus és folklór. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 595–677.*
- Blécourt, Willem de 1999: The Witch, her Victim, the Unwitcher and the Researcher. The continued Existence of Traditional Witchcraft. In: Blécourt, Willen–Hutton, Ronald–La Fontaione, Jean (eds.): *Witchcraft and Magic in Europe. The Twentieth Century.* The Athlone Press, London, 141–219.
- Blum, Richard–Blum, Eva 1965: *Health and Healing in Rural Greece.* Stanford University Press, Stanford.
- Bouteiller, Marcelle 1966: *Médecine populaire d’hier et d’aujourd’hui.* Vallois.
- Brav, Aaron 1981: The Evil Eye among the Hebrews. In: Dundes, Alan (ed.) 1981: *The Evil Eye. A Folklore Casebook* Garland Publishing, New York–London, 44–54.
- Canaan, T. 1914: *Aberglaube und Volksmedizin im Lande der Bibel.* Abhandlungen des Hamburgischen Kolonialinstituts XX. Hamburg.
- Cosminsky, Sheila 1976: The Evil Eye in a Quiché Community. In: Maloney, Clarence (ed.) 1976: *The Evil Eye.* Columbia University Press, New York, 163–174.
- Csáky Károly 2001: *A Középső-Ipoly menti palócok népi hiedelemvilága.* NAP Kiadó, Dunaszerdahely.
- Csiszár Árpád 1968: Szemmelverés és igézés. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, 11: 161–179.
- Csörgő Enikő 1998: *Tordatúr hiedelemvilága.* Kriterion, Kolozsvár.
- Donaldson, Bess Allen 1981: The Evil Eye in Iran. In: Dundes, Alan (ed.): *The Evil Eye. A Folklore Casebook.* Garland Publishing, New York–London, 66–77.
- Dundes, Alan 1981: Wet and Dry, the Evil Eye: An essay in Indo-European and Semitic Worldview. In: Dundes, Alan (ed.): *The Evil Eye. A Folklore Casebook.* Garland Publishing, New York–London, 257–312.
- Dundes, Alan (ed.) 1981: *The Evil Eye. A Folklore Casebook.* Garland Publishing, New York–London.
- Dordević, Tihomir R. 1938: *Zle oči u verovanju južnih slovena.* Beograd.
- Elworthy, F. T. 1895: *The Evil Eye.* London.
- Elworthy, F. T. 1912: Evil Eye. In: Hastings, J. (ed.) *Encyclopaedia of Religion and Ethics* 5. Clark, Edinburgh, 608–615.
- Feilberg, H. F. 1901: Der böse Blick in nordischer Überlieferung. *Zeitschrift für Volkskunde* 11: 304–330, 420–430.
- Foster, George M. 1972: The Anatomy of Envy: A Study in Symbolic Behavior. *Current Anthropology* 13: 165–202.
- Foster, George M. 1965: Peasant Society and the Image of Limited Good. *American Anthropologist* 67: 293–215.
- Frey, D. 1953: *Dämonie des Blickes.* Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaften Klasse 3. Mainz.
- Füvessy Anikó 1997: *Nézéssel való rontás (igézés) és gyógyítása a Fekete-Körös vidékén.* Néprajzi Látóhatár, VI., 560–567.
- Garrison, Vivian–Arensberg, Conrad M. 1976: The Evil Eye: Envy or Risk of Seizure? Paranopia or Patronal dependency? In: Maloney, Clarence (ed.) 1976: *The Evil Eye.* Columbia University Press, New York, 287–328.
- Gojev, Angel 1992: *Uročasvaneto.* Blgarski narodni vjarvanija 1. Technosist, Gabrovo.
- Gönczi Ferenc 1937: *Somogyi gyermek.* Csurgói Könyvtár, VI., Kaposvár.
- Grabner, Elfriede 1967: Verlorenes Maß und heilkräftiges Messen: Krankheitserforschung und Heilhandlung in der Volksmedizin. In: Grabner, Elfriede (Hrsg.):

- Volksmedizin: Probleme und Forschungsgeschichte (Wege der Forschung 63.)
Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, Darmstadt, 549–580.
- Gulyás Éva 1976: Jászdózsai hiedelmek. *Folklór Archívum*, 4: 7–186.
- Gunda Béla 1936: Ráolvasással történő gyógyítás Apátfalván. *Ethnographia*, XLVII: 319–320.
- Hand, Wayland D. 1976: The Evil Eye in its folk Medical Aspects. A Survey of North America. *Actas del XLI Congreso Internacional de americanistas, Mexico*, 2 al 6 de Septiembre de 1974. *Mexico City*, 3: 183–189.
- Hardie, Margaret M. 1981: The Evil Eye in Some Greek Villages of the Upper Haliakmon Valley in West Macedonia. In: Dundes, Alan (ed.): *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 107–123.
- Harfousche, Jamal Karam 1981: The Evil Eye and Infant Health in Lebanon. In: Dundes, Alan (ed.): *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 86–106.
- Hauschild, Thomas 1979: Der Böse Blick: Ideengeschichtliche und Sozialpsychologische Untersuchungen. *Beiträge zur Ethnomedizin, Ethnobotanik und Ethnozoologie*, VII., Arbeitskreis Ethnomedizin, Hamburg.
- Herzfeld, Michael 1981: Meaning and Morality: A Semiotic Approach to Evil Eye Accusations in a Greek Village. *American Ethnologist*, 8: 560–574.
- Honko, Lauri 1959: Krankheitsprojekte. *Folklore Fellows' Communications*, 178., Helsinki.
- Hoppál Mihály 1970: Az „igézés”-hiedelemkör alkotóelemei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, IV: 259–286.
- Hovorka O. V.–Kronfeld, A. 1908: Vergleichende Volksmedizin. I–II., Stuttgart.
- Jahn, Otto 1855: Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten. *Berichte über Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-Historische Classe*, 7: 28–110.
- Jung Károly 1978: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. *Forum Könyvkiadó, Újvidék*.
- Jung Károly 1992: Folklóradatok egy középkori pillérfő értelmezéséhez. (A szemmelvétel elhárításának kérdéséhez). In: *Köznapok és legendák. Tanulmányok a népi kultúra köréből*. *Forum Könyvkiadó, Újvidék*, 104–121., 241–242.
- Kapros Márta 1986: A születés szokásai az Ipoly mentén. *Studia Folkloristica et Ethnographica*, 18., Debrecen.
- Kovács Endre 1962: Doroszló hiedelemvilága. *Forum Könyvkiadó, Újvidék*.
- Kótyuk Erzsébet 2000: A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban. *Európai Folklór Intézet – Osiris, Budapest*.
- Kriss, Rudolf–Kriss-Heinrich, Hubert 1962: Volksglaube der Bereich des Islams. I–II., Wiesbaden.
- Krupa András 1987: A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága. *Studia Folkloristica et Ethnographica*, 23., Debrecen.
- Labouvie Eva 1993: Verwünschen und Verfluchen: Formen der verbalen Konfliktreglung in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit. In: Blickle, Peter (Hrsg.): *Der Fluch und der Eid. Die metaphysische Begründung gesellschaftlichen Zusammenlebens und politischer Ordnung in der ständischen Gesellschaft*. Duncker Humblot, Berlin, 121–145.
- Langdon, Stephen 1981: An Incantation in the 'House of Light' Against the Evil Eye. In: In Dundes, Alan (ed.): *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 39–40.
- Larner, Christina 1981: *Enemies of God. The Witchhunt in Scotland*. London.
- Maclagan, R. C. 1902: *Evil Eye in Western Highlands*. London.
- Maloney, Clarence 1976a: Introduction. In: Maloney, Clarence (ed.) 1976: *The Evil Eye* Columbia University Press, New York, V–XVI.

- Maloney, Clarence 1976b: Don't say „Pretty Baby” Lest You Zap It with Your Eye – The Evil Eye in South Asia. In: Maloney, Clarence (ed.) 1976: *The Evil Eye*. Columbia University Press, New York, 102–148.
- Maloney, Clarence (ed.) 1976: *The Evil Eye*. Columbia University Press, New York.
- McCartney, Eugene S. 1981: Praise and Dispraise in Folklore. In: Dundes, Alan (ed.): *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 9–38.
- Meisen, Karl 1950: Der böse Blick und anderer Schadenzauber im Glaube und Brauch der alten Völker und in der frühchristlicher Zeit. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 1: 144–177.
- Meisen, Karl 1952: Der böse Blick, das böse Wort und der Schadenzauber durch Berührung im Mittellalter und in der neueren Zeit. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde*, 3: 169–225.
- Moss Leonard W.–Cappannari Stephen C. 1976: Mal'occhio, Ayin ha ra, Oculus fascinus, Judenblick: The Evil Eye Hovers Above. In: Maloney, Clarence (ed.) 1976: *The Evil Eye*. Columbia University Press, New York, 1–15.
- Murgoci, Agnes 1981: The Evil Eye in Roumania, and Its Antidotes. In: Dundes, Alan (ed.) 1981: *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 124–149.
- Nagy Gyula (szerk.) 1975: Élet a vásárhelyi pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 4.
- Oláh Andor 1986: „Újhold, új király!” A magyar népi orvoslás életrajza. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Oyler, Rev. D. S. 1981: The Shilluk's Belief in the Evil Eye. In: Dundes, Alan (ed.) 1981: *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 78–85.
- Pais Zsolt 1975: Az óvó- és sorsirányító nevek. In: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 328–338.
- Pergman, Adelgard 1927: Berufen, Beschreien. In: Hoffman-Krayer, E.–Bächtold-Stäubli, H. (Hrsgs.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. I., Berlin–Leipzig, 1096–1102.
- Pergman, Adelgard 1927: Besprechen. In: Hoffman-Krayer, E.–Bächtold-Stäubli, H. (Hrsgs.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. I. Berlin–Leipzig, 1157–1172.
- Pitrè, Giuseppe 1889: La Jettatura ed il Malocchio. Usi e Costumi, Credenze e Pregiudizi del Popolo Siciliano. IV., Biblioteca delle Tradizioni Popolari Siciliane, XVII., Palermo, 235–249.
- Pócs Éva 1979: Harmatszedés. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 474–476.
- Pócs Éva 1981: Szemverés. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 4., Akadémiai Kiadó, Budapest, 636–638.
- Pócs Éva 1985–1986: *Magyar ráolvasások*. I–II., Akadémiai Könyvtár, Budapest.
- Pócs Éva 1986: Szem meglátott, szív megvert. *Magyar ráolvasások*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Pócs Éva 1986: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia*, XCVII: 177–256.
- Pócs Éva 1988: Ráolvasás. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet*. Magyar Néprajz, V., Akadémiai Kiadó, Budapest, 633–691.
- Pócs Éva 1990a: Néphit. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit, népi vallássosság*. Magyar Néprajz, VII., Akadémiai Kiadó, Budapest, 527–691.
- Pócs Éva 1990b: „Lilith és kísérete”. Gyermekágyas-démonoktól védő ráolvasások DK-Európában és a Közel-Keleten. In: Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 110–130.

- Pócs Éva 2001a: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Studia Ethnologica Hungarica, I., Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó–PTE Néprajz Tanszék, 137–198., 357–359.
- Pócs Éva 2001b: Átok, rontás, divináció: Boszorkányság a vallás és mágia határán. In: Pócs Éva (szerk.): *Két csiki falu néphite a századvégen*. Európai Folklor Intézet–Osiris Könyvkiadó, Budapest, 419–459.
- Pócs Éva 2002: Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és „emberré avatás”. In: Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz, makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről*, 3., Balassi Kiadó, Budapest, 165–220.
- Roberts, John M. 1976: Belief in the Evil Eye in World Perspective. In: Maloney, Clarence (ed.): *The Evil Eye*. Columbia University Press, New York, 223–278.
- Róheim Géza 1984: A szemmel verés. In: Verebélyi Kincső (szerk.): *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984, 465–485. [The Evil Eye. American Imago, IX (1992): 3–4., 351–365.]
- Sárkány Mihály 1993: Igéző szemek. *Élet és Tudomány*, 36: 1142–1143.
- Schoeck, Helmut 1981: The Evil Eye: Forms and Dynamics of a Universal Superstition. In: Dundes, Alan (ed.) 1981: *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 192–200.
- Seligmann, S. 1910: Der böse Blick und Verwandtes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aberglaubens aller Zeiten und Völker. I–II., Hildesheim, Berlin.
- Seligmann, S. 1922: Die Zauberkraft des Augens und das Berufen: Ein Kapitel aus der Geschichte des Aberglaubens. L. Friederichsen & Co., Hamburg.
- Seligmann, S. 1927: Auge. In: Hoffman-Krayer, E.–Bächtold-Stäubli, H. (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. I., Berlin–Leipzig, 679–701.
- Shaw, Teresa M. 1998: The Burden of the Flesh. Fasting and Sexuality in Early Christianity. Fortress Press, Minneapolis.
- Spamer, Adolf 1958: *Romanusbüchlein*. Historisch-philologischer Kommentar zu einem deutschen Zauberbuch. Aus seinem Nachlaß. Bearbeitet von Johanna Nickel. Akademie-Verlag, Berlin.
- Spooner, Brian 1970: The Evil Eye in the Middle East. In: Douglas, Mary (ed.): *Witchcraft Confessions and Accusations*. Association of Social Anthropologists Monograph no. 9. Tavistock, London, 311–319.
- Spooner, Bryan 1976: Anthropology and the Evil Eye. In: Maloney, Clarence (ed.): *The Evil Eye*. Columbia University Press, New York, 279–286.
- Stewart, Charles 1991: *Demons and the Devil. Moral Imagination in Modern Greek Culture*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Stein, Howard F. 1976: Envy and the Evil Eye: An Essay in the Psychological Ontogeny of Belief and Ritual. In: Maloney, Clarence (ed.): *The Evil Eye*. Columbia University Press, New York, 193–222.
- Trede, Th. 1890: *Das Heidentum in der römischen Kirche. Bilder aus dem religiösen und sittlichen Leben Südtaliens*, Gotha.
- Ulmer, Rivka 1994: *The Evil Eye in the Bible and in Rabbinic Literature*. KTAV Publishing House, Hoboken, NJ.
- Vajkai Aurél 1943: *Népi orvoslás a Borsa völgyében*. Kolozsvár.
- Vasas Samu 1985: *Népi gyógyászat. Kalotaszegi gyűjtés*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Vidák Tünde 2001: A születés. In: Pócs Éva (szerk.): *Két csiki falu néphite a századvégen*. Európai folklor Intézet–Osiris Könyvkiadó, Budapest, 81–136.
- Voigt Vilmos 2002: Arctalanítás. In: Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről*. III., Balassi Kiadó, Budapest, 235–240.

- Vuorela, Toivo 1967: Der böse Blick im Lichte der finnischen Überlieferung. *Folklore Fellows' Communications* 201., Helsinki.
- Weiser-Aall, Lily 1937: Verhexen. In: Hoffman-Krayer, E.-Bächtold-Stäubli, H. (Hrsgs.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 8. Berlin–Leipzig, 1570–1584.
- Winkler, H. A. 1931: Salomo und die Karina. Eine orientalische Legende von der Bezwingung einer Kindbettdämonin durch einen heiligen Helden. Stuttgart.
- Woodburne, A. Stewart 1981: The Evil Eye in South Indian Folklore. In: Dundes, Alan (ed.): *The Evil Eye. A Folklore Casebook*, Garland Publishing, New York–London, 55–65.